

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: «Становище жінки в сім'ї та суспільстві Великого князівства
Литовського (XV-XVI ст.)»

Виконала: студентка VI курсу

заочної форми навчання

напрямок підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Суєвова Софія Володимирівна

Керівник: к.і.н., доцент

Кушнарьов Сергій Сергійович

Рецензент:

Єремєєв Павло Вікторович, к.і.н., доцент

Харків – 2024

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографічна та джерельна база роботи. Методи та методологія дослідження.....	7
Розділ 2. Жінка як хранителька домашнього вогнища: соціальні функції дружини та матері у литовському суспільстві XV-XVI століття.....	22
Розділ 3. Литовські жінки у повсякденному житті: удівство, розлучення та дівоцтво як можливі варіанти життя поза шлюбом.....	40
Розділ 4. Жінка як об'єкт сексуального бажання.....	62
Висновки.....	86
Список джерел та літератури.....	91
Резюме.....	107

ВСТУП

Актуальність обраної теми обумовлена тим, що у новітніх вітчизняних історичних студіях на сьогоднішній день немає комплексного дослідження присвяченого гендерним ролям жінок Великого князівства Литовського. Незважаючи на те, що гендерні дослідження вже зайняли свою нішу в сучасній історичній науці, Велике князівство Литовське досить рідко потрапляє у поле зору українських істориків гендера.

Більше того, не можна не відзначити, що коло тем, що розробляються вітчизняними дослідниками на сучасному етапі, має безліч лакун, серед яких найпомітніша – відсутність робіт, присвячених складній проблемі культурного розвитку Великого князівства Литовського, а також розробці історії повсякденності. Зосередженість соціальних істориків на вивченні загальних тенденцій розвитку литовського соціуму цілком зрозуміла, враховуючи досить короткочасне відродження дослідницького інтересу до цього регіону у 1990-х роках після тривалого "затишшя". Проте тим цікавіше та корисніше подається нам звернення до питань приватного характеру, застосуванням методів, пропонованих гендерною історією, мікроісторією та історичною антропологією.

Феномен Великого князівства Литовського у тому, що це політичне утворення, зберігши безліч традицій Київської Русі, в найкоротший час увібрало у себе найрізноманітніші віяння з боку Західної Європи. Симбіоз виявився в побутовому житті литовського суспільства та у загальних культурних тенденціях. «Вільність» життя литовського шляхетства не могла не позначитися на особистому соціальному досвіді його представників. Вивчення джерел конструювання гендеру для соціальних істориків є наступним кроком після вивчення соціально-економічного стану жінок, сімейних та сексуальних відносин та інших питань, що знаходяться у полі зору women studies. Студії з гендерної історії Великого князівства Литовського у вітчизняній історіографії є не лише малодослідженими, але й

надзвичайно перспективними. Дане дослідження є спробою намітити напрямки для ліквідації цих прогалин.

Оскільки переважна більшість опублікованих джерельних комплексів містить матеріали щодо представників привілейованих станів, то головний фокус у нашій роботі буде спрямовано саме на жінок шляхетського походження.

Об'єктом дослідження є основні складові гендерної ідентичності литовської жінки шляхетського походження та їх зміни залежно від сімейного статусу в досліджуваний період.

Предметом дослідження є економічне та правове становище шляхтянок Великого князівства Литовського в XV–XVI ст., а також стратегії їх поведінки, діяльність та бездіяльність у побутовій та політичній сфері, типові життєві сценарії та відхилення від них.

Хронологічні межі дослідження охоплюють першу половину XV – другу половину XVI ст. Нижня хронологічна межа обумовлена періодом завершення громадянської війни у Великому князівстві Литовському та приходом до влади Казимира IV Ягеллона в 1447 році, що ознаменувало перехід від особистої унії до династичної. Верхня межа пов'язана з Люблінською унією та об'єднанням Великого князівства Литовського з Польщею в єдину державу – Річ Посполиту. Зазначимо, що, процес формування та зміни гендерних стереотипів у суспільстві тривалий і непрямолінійний і не обмежується названим проміжком. Тому у дослідженні зосереджено увагу на часі, що став для Великого князівства Литовського багато в чому переломним, насиченим багатьма культурними та соціальними змінами, що впливали, в тому числі, і на гендерні ролі в шляхетському середовищі.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі Великого князівства Литовського у зазначений період. Зазначимо, що у роботі використовувалися документи, які стосуються Віленського воєводства (безпосередньо Віленський округ, Гродненський, Луцький повіти), а також

Волині, тобто переважно західні землі Великого князівства Литовського. Це пов'язано як і з кращою збереженістю та публікацією самих джерел, так і з тим фактом, що саме ці землі першими і найбільше переймали польські звичаї та традиції. У цьому регіоні найяскравіше виявлявся вплив різних, часто суперечливих факторів на складання гендерної ідентичності литовського шляхетства як особливої соціальної групи. Культурна конгломерація, що посилювалася після Люблінської унії, яка не тільки торкнулася повсякденних практик шляхтичів, а й вплинула на самоідентифікацію представників цього стану. Саме в цих регіонах найбільш помітний симбіоз колишніх патріархально-релігійних поглядів і щодо нових гендерно-нейтральних установок, що склалися під впливом низки соціально-економічних факторів у досліджуваний період.

Метою дослідження є реконструкція гендерної ідентичності литовських жінок шляхетського походження у XV-XVI століття та виявлення основних факторів, що впливали на її складові.

Поставлена мета вимагає вирішення наступних **завдань**:

- Визначити сферу соціального досвіду простолюдинок та шляхтянок у Великому князівстві Литовському у XV-XVI ст.
- Визначити співвідношення соціальних можливостей та соціальної вразливості жінок привілейованого та непривілейованого стану в рамках традиційних гендерних ролей.
- Визначити основні критерії статусу шляхтянки в системі гендерних координат литовського суспільства.
- Проаналізувати, як змінювалися соціальні можливості та обов'язки жінок зі зміною їхнього сімейного статусу.
- Дослідити основні компоненти повсякденної практики шляхтянок (спосіб життя, сфери впливу, джерела забезпечення тощо).

Наукова новизна визначається методологією та методикою, а також самим об'єктом дослідження. Комплексний підхід, застосовуваний у роботі, дозволяє оцінити всі сторони гендерного портрета литовських жінок

досліджуваного періоду, включаючи джерела конструювання гендеру та складну проблему самоідентифікації. Вивчення всіх сфер жіночого соціального досвіду через призму гендера дозволяє, по-перше, інакше поглянути на протиріччя між правовим та реальним становищем жінок привілейованого стану в суспільстві Великого князівства Литовського, по-друге, уточнити поняття маскулінної та фемінної поведінки у розумінні людей XV-XVI століття. В роботі також виявлено та проаналізовано багато інших явищ соціального життя жіноцтва Великого князівства Литовського у контексті гендерної історії.

Структурно робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1.

Історіографічна та джерельна база роботи. Методи та методологія дослідження.

§1. Історіографічна база дослідження

Проблема соціально-економічного та правового становища жінок у Великому князівстві Литовському не є новою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Ще історики імперської доби зверталися до питань, пов'язаних з історією сім'ї та шлюбу як у спеціально присвячених цьому дослідженнях, так і в контексті вивчення більш загальних проблем формування суспільної, правової та політичної систем литовських, руських (українських) земель.

В рамках вивчення історії права Великого князівства Литовського тонкощі взаємин у шляхетській сім'ї вивчалися такими дослідниками, як М.Ф. Володимирський-Буданов, В.Д. Спасович, Н.А. Максимейко, І.А. Малиновський та ін.¹ І хоча проблема формування литовської судової системи хвилювала багатьох імперських істориків, питань сімейних та сексуальних взаємин у своїх роботах стосувалися лише деякі з них.

Так, наприклад М.Ф.Володимирський-Буданов звернув увагу не тільки на територіальні відмінності у розвитку сімейного права, а й на дві форми шлюбу, які існували до XVIII ст. – церковний та світський - і пов'язані з цим відмінності у сприйнятті сім'ї, як інституту, у середовищі шляхетства та простолюдинів².

Якщо згадуваний М.Ф.Володимирський-Буданов у своїх дослідженнях торкається джерел сімейного права лише побічно, даючи загальний огляд

¹ Див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки истории Литовско-русского права. Вып.2: Черты семейного права. Киев. 1889.; Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. Киев: б/и, 1865. 92 с.; Він же. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. СПб., 1894. 393 с.; Лаппо И.И. К вопросу об утверждении Статута 1588 года. Пг., 1914. 43 с. Пташицкий С.Л. К вопросу об изданиях и комментариях Литовского Статута. СПб., 1893. 78 с.; Максимейко Н.А. Русская Правда и литовско-русское право. Киев, 1904. 14 с.; Він же. Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев, 1894. 185 с. та інші.

² Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки истории Литовско-русского права. Вып.2: Черты семейного права. Киев. 1889. С. 4 – 6.

існуючих у XVI ст. сімейних порядків та традицій, то В.Д.Спасович простежує, які з сімейно-правових норм, що існували у давній Польщі, пізніше знайшли своє відображення у законодавстві Великого князівства Литовського, насамперед – у Литовських Статутах¹. Знаходячи в литовській судовій системі XVI ст. безсумнівні відлуння Руської Правди, історик все ж таки вказує на основний вплив стародавнього польського права. Прямо протилежної точки зору дотримується М.А.Максимейко, який вважав, що саме Руська Правда була «вихідним пунктом» розвитку литовсько-руського права².

Інший напрямок, у якому розвивалося вивчення правової системи Великого князівства Литовського і яке є важливим у контексті аналізованої нами теми – вивчення кримінального права. Тут треба згадати роботи І.А.Малиновського³, присвячені джерелам кримінальних законів Литовського Статуту. Не заперечуючи безумовного впливу Руської Правди, дослідник зазначає, що Литовський Статут систематизував, насамперед, розрізнені королівські привілеї, норми яких далеко не завжди сягали своїм корінням до давньоруського права.

Слід зазначити, що «жіноча тема» ніколи не була превалюючою у сфері наукових інтересів дорадянських істориків. Це цілком зрозуміло, адже перед дослідниками на той час стояли більш ґрунтовні завдання: вписати історію Литовської держави у загальний контекст історії Росії та охарактеризувати процеси еволюції її політичної структури⁴.

¹ Спасович В.Д. Об отношениях супругов по имуществу по древнепольскому праву. Рассуждение, представленное на юридический факультет Санкт-Петербургского Императорского Ун.-та. СПб., 1857. 82 с.

² Максимейко Н.А. Русская Правда и литовско-русское право. С.13.

³ Малиновский И.А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Киев, 1894. 171 с.

⁴ Див.: Любавский М.К. Областное деление и местное самоуправление в Литовско-Русском государстве до Люблинской унии включительно. М., 1893. 984 с.; Лаппо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI в. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911. 192 с. та ін.

Роботи таких істориків, як М.К.Любавського, М.В.Довнар-Запольського¹, М.О.Кояловича², В.Б.Антоновича³ та ін. присвячені складним та неоднозначним процесам за допомогою яких відтворюються уявлення про «чоловіче» та «жіноче» як про категорії соціального порядку, що змінюються з часом.

Публікація Археографічною комісією величезного масиву литовської метрики відкрили вченим безпрецедентні можливості вивчення приватної (соціальної) історії. Прикладом таких біографічних досліджень можуть бути роботи В.Б.Антоновича⁴ та О.І.Левицького. Останній не просто відновив біографії волинських дворянок XVI століття, а й уперше спробував охарактеризувати тип їхньої поведінки⁵. Важливими є також і узагальнюючі роботи вченого, в яких він описує стан звичаїв литовського шляхетства, а також шлюбні та сімейні звичаї. О.І.Левицький виявляє споконвічні риси прийнятих тоді «правил пристойності», а також запозичення, що прийшли у шляхетське середовище із сусідньої Польщі⁶. Дослідник також намагається розібратися чому жінки користувалися у Великому князівстві Литовському такою безпрецедентною свободою, особливо у порівнянні з сусідньою Московською державою. Причини цього вчений бачить у твердому майновому становищі шляхтянок, що забезпечувалось нормами Литовських Статутів.

У радянські часи дослідників більше займали питання, пов'язані з формуванням та подальшою еволюцією державного ладу, ніж проблеми «жіночої» історії. Вченим було важливо вписати історію Великого князівства

¹ Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. Киев, 1901. 820 с.

² Коялович М.О. Люблинская уния или последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 году. СПб., 1863. 87 с.

³ Антонович В.Б. Монографии по истории западной и юго-западной России. Т.1. Киев, 1885. 351 с. та ін.

⁴ Антонович В.Б. Исторические деятели Юго-западной России в биографиях и портретах. Вып.1. Киев, 1883. 138 с.

⁵ Левицкий О.И. Ганна Монтовт. Историко-бытовой очерк из жизни волынского дворянства в XVI веке. Киев, 1888. 69 с.; Левицкий О.И. Очерки старинного быта Волыни и Украины. Вып. I. Пасквиль и суд. Киев, 1889. 32 с.; Вып. II – III. Матери-преступницы. Превелебный сват, 1891. 32 с.

⁶ . Левицкий О.И. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII вв. // Киевская Старина. 1900. №1. С.1 – 15; Він же. Про шлюб на Руси-Україні в XVI-XVII століттях // Зоря. 1885. №13. С. 1 – 18 та ін.

Литовського у рамки марксистко-ленінської концепції. Після опублікованої наприкінці 1950-х років монографії В.Т.Пашуто «Утворення Литовської держави»¹, яка містить різку критику дореволюційної історіографії і підбиває підсумки в галузі вивчення історії Західної Русі, інтерес до регіону в дослідників практично зійшов нанівець².

Тільки наприкінці 1960-х – 1970-х рр., традиційно в рамках вивчення історії права, литовські дослідники знову звернулися до «жіночої теми» та внутрішньосімейних відносин у Великому князівстві Литовському. Головним предметом вивчення стали Статути, які містили статті щодо врегулювання як майнових, так і сексуальних взаємин у суспільстві. В це час у світ вийшли роботи І.Лукшайте, В.І.Андрюліса та І.М.Валіконіте, присвячені правовому та соціально-економічному становищу жінок у XVI ст.³

Паралельно з узагальнюючими роботами, спрямованими на вивчення соціально-економічного становища жінок, велике значення мають праці, які намагалися вписати «жіноче питання» у культурний контекст епохи. Тут особливу увагу слід звернути на біографічні дослідження польських істориків В.Поцехи, Ю.Пирожинського, З.Куховича та М.Богущькі⁴, які, все ж таки, мали вплив марксистської методології. Завдяки комплексному підходу М.Богущьку вдалося продемонструвати, як впливали загальні історичні процеси на побутове життя шляхтянок з XV до XVIII ст. Жінка, за М.Богущькою, не безвільний і байдужий свідок історичних подій, але не менш активний, ніж чоловік, творець, що створює історичну реальність.

В 1970-х – 1980-х рр. у Польщі поряд із біографіями великих княгинь литовських з'являються роботи, які в тій чи іншій мірі торкаються питань

¹ Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. М., 1959. 531 с.

² Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского: Очерки истории общины, сословий, государственности (до начала XVI в.) СПб., 1993. С.26 – 29.

³ Лукшайте И. Об обычае двойного выкупа за женщину по литовскому праву // Советская этнография. 1968. №2. С.114 – 120.; Лазутка С.И., Валиконите И.М. Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому Статуту // Научные труды Вузов Литовской ССР. История. XVI (2). Вильнюс, 1976. С.80-99; Валиконите И.М. Социально-экономическое и правовое положение женщины в ВКЛ (с конца XVв. до первой половины XVI) и его отражение в I Литовском Статуте. Автореф. дис. ... канд. исторических наук (07.00.02), Вильнюс, 1978. 24 с.

⁴ Pociecha W. Krolowa Bona (1494 – 1557). Czasy i ludzie odrodzenia. Poznan: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, 1949. 322 p

гендерних взаємин у суспільстві. З.Кухович одним із перших звернув увагу на питання еротики та еротизму, як культурного та історичного явища¹. І хоча дослідник більше відомий своїми новаторськими експериментами в галузі історичної демографії та історії повсякденності (З.Кухович займався проблемою впливу харчування на стан людини і суспільства в часі) торкаються питань, пов'язаних із сексуальними відносинами в шляхетських сім'ях XVI – XVIII ст., а також матримоніальні стратегії жіночого поведінки². Аналізуючи життєві шляхи «незвичайних» полячок, вчений мимоволі проводить паралелі з прикладами «нормального», «звичного» у суспільстві Речі Посполитої жіночої поведінки, тим самим вперше визначаючи історичні межі дозволеного та недозволеного в рамках моралі.

Загалом польська історіографія теми розвивалася в дещо іншому руслі, ніж литовська чи радянська. У той час як литовська історіографія слідом за вітчизняною дореволюційної та ранньою радянською спочатку була орієнтована на дослідження загальних проблем та тенденцій з опорою на законодавчі джерела, польські вчені зосередилися на біографічних дослідженнях. Як показав час, шлях останніх від «жіночих досліджень» до гендерних виявився набагато коротшим, ніж у їх литовських і українських колег.

У 1990-х роках. історики країн колишнього СРСР зіткнулися з необхідністю формування національної історії. З'являються роботи, присвячені історіографії³, соціально-політичним процесам у Литовській державі, історії міжнародних відносин, релігії та духовного життя, порівняння Великого князівства Литовського з Московією⁴. О.Ю.Дворніченко намагався простежити, як давньоруські землі у рамках

¹ Kuchowicz Z. *Milosc staropolska*. Łódź : Wydaw. Łódzkie, 1982. 595 s.

² Kuchowicz Z. *Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI-XVIII wieku*. Lodz: Wydawnictwo Łódzkie, 1972. 460 s;

³ Мегем М. Е., Вакар М. Дореволюционная и советская историография средневековой Литвы в трудах современных российских историков // Балтийский регион. 2014. № 4 (22). С. 126 – 136.

⁴ Филюшкин А.И. Изучение Великого княжества Литовского и Речи Посполитой в российской историографии 1990-х гг: проблемы, тенденции и перспективы. // Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння у 1991 – 2003 гг. Мінск, 2006. С. 8 – 15.

Великого князівства Литовського еволюціонували від общинної спадщини Київської Русі до соціальної та політичної структури військово-служилої держави¹. Йому вдалося показати, що поступово змінюючи свою соціальну структуру та політичний устрій, ці землі зберігали масу архаїчних традицій.

У Білорусії дослідницями Г.В.Дзєрбіні² та Н.В.Сліж на протязі останніх десятиліть активно розробляються проблеми історії сім'ї та шлюбних стратегій чоловіків і жінок у суспільстві другої половини XV – на початку XVII ст. У роботах Г.В.Дзєрбіні розглядається еволюція шлюбу, як юридичного інституту. Авторка аналізує процес формування та закріплення інституту сім'ї, показуючи як під впливом економічних та політичних факторів давня форма світського шлюбу поступається місцем шлюбу церковному. Дослідниця фокусує свою увагу на юридичному врегулюванні шлюбних відносин; окреме місце займає порівняльний аналіз еволюції правової системи Великого князівства Литовського у XV – XVI ст. Слід відзначити, що роботи Г.В.Дзєрбіні витримано в загальному руслі *women' studies* і практично не містять аналізу ґендерних ролей у шляхетській сім'ї. Набагато далі у цьому плані просунулися дослідження Н.В.Сліж, кандидатська дисертація та низка статей якої висвітлюють різні аспекти взаємин чоловіка та жінки з погляду розвитку соціальних інститутів³.

Історикиня Н.В.Сліж однією з перших торкнулася у своїх роботах проблеми співвідношення чоловічих та жіночих ролей у шляхетській сім'ї та суспільстві. Відзначаючи загальну традиційну для патріархальних громад орієнтованість жінки на сім'ю, вона вказала на високу значущість соціальної активності шляхтянок для реалізації успішного життєвого сценарію. Однак, звертає увагу дослідниця, шляхтичам, щоб відповідати ґендерним

¹ Дворниченко А. Ю. Уголовное право западнорусских земель и Судебник 1497 г. // Судебник Ивана III. Становление самодержавного государства на Руси. СПб., 2004. С. 120 – 136.

² Дзєрбіна Г.В. Права і сям'я ў Беларусі эпохі Рэнесансу. Мінск, 1997. 175 с.

³ Сліж Н.У. Жанчына у шляхецкай сям'іу XVI – XVII стагоддзях // Женщины в истории: возможность быть увиденными. Мінськ, 2001. С. 270 – 277.; Вона ж. Сексуальнае жыццё шляхты Вялікага княства Літоўскага у XVI – XVIII ст // Terra Alba. Т.2. Номо venetus: сексуальная прастора беларускай культуры / под ред. С.І.Даніленкі; Мінськ, 2001. С. 138 – 167.; Вона ж. Тэрміналогія па гісторыі сям'і Вялікага княства Літоўскага у XVI – XVIII стст // Гістарычны альманах, 2003. Т.9. С.49 – 63. та ін.

«стандартам» свого часу, так само важливо було справлятися не лише з громадськими ролями – господаря, слуги короля, лицаря – але і з традиційними сімейними – батька і чоловіка. Акцент на взаємозалежності суспільного та особистого для осіб обох статей дозволив по-новому поглянути не лише на сімейний уклад литовської шляхти, а й на юридичні норми, що регулювали шлюбні відносини у XV – XVII ст.¹

У пострадянській литовській історіографії гендерний напрямок займає чільне місце у дослідженнях литовських учених. З кінця 1990-х до теперішнього часу продовжуються дослідження згадуваної І.М.Валіконіте, присвячені вивченню жіночого статусу в джерелах XVI в.² Великий внесок у розвиток гендерного спрямування зробили роботи Й.Сарцявічене про стереотипні жіночі образи в літературних творах кінця XVI – початку XVII ст. Дослідниці вдалося відтворити механізм конструювання жіночих образів та основні риси ідеальної жінки, представленої в панегіриках Великого князівства Литовського³.

Щодо української історіографії, то тут необхідно відзначити роботи дослідниці Н.П.Старченко. У її дисертації «Положення жінки-шляхтянки на Волині у другій половини XVI – початку XVII: майновий та правовий аспекти» аналізуються права та обов'язки жінки різного соціального статусу: незаміжніх дівчат, дружин та вдів. У роботі досліджується, як згідно зі Статутом 1588 р. змінювалося правове становище шляхтянки зі зміною її сімейного і, отже, соціального статусу. Окремо обмовляються регіональні особливості способу життя литовської шляхти на Волині наприкінці XVI – початку XVII ст., що також впливають на становище дівчат та жінок у суспільстві⁴.

¹ Сліж Н.У. Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў XVI-XVII ст. Смаленск, 2015. 672 с

² Valikonyte I. Nasles vainikine Lietuvos Didziojoje Kunigaikstysteje XVI a.: norma ir realybe // 1566 metu Antrasis Lietuvos Statutas. Respublikines mokslines konferencijos, skirtos Antrojo Lietuvos Statuto 425-osioms metinems pazymety, medziaga. Vilnius, 1993. p.82 – 90.

³ Sarcevicene J. Idealusis moters modelis XVI a. II P. – XVII a. I P. Progineje literaturoje Lietuvos Didziojoje Kunigaikstysteje. Vilnius: Versus aureus, 2000. 276 p.

⁴ Старченко Н.П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI - початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 225 с.

Подальші дослідження Н.П.Старченко виходять за межі вивчення гендерних ролей литовського суспільства, але суттєво доповнюють роботи, присвячені міжособистісним стосункам у середовищі волинського шляхетства XVI – XVII ст. Розглядаючи публічність як основу всієї шляхетської культури раннього нового часу, авторка дає нове трактування соціального успіху та символічного капіталу: публічне визнання/осудження різноманітних дій часто визначало спроможність чоловіка в таких соціальних ролях, як «господар», "шляхтич", "воїн" і т.д.¹

Проте, поза увагою, перш за все вітчизняних учених, залишалися питання, пов'язані з гендерними проблемами, у тому числі історією сім'ї та шлюбу. Сучасні роботи К.Ю.Єрусалимського частково заповнюють цю прогалину².

Таким чином, аналіз історіографії підтверджує актуальність обраної для вивчення теми. Для вітчизняної історіографії гендерна проблематика Великого князівства Литовського явно належить до розряду білих плям. Цього не скажеш про історіографію Білорусії, Литви та Польщі. Історіографічна традиція, що там розвинулася, полегшує роботу над темою, надаючи певний дослідницький інструментарій та підбірку фактів. У той же час, аналіз наявної історіографії чітко показує відсутність комплексного дослідження, присвяченого динаміці розвитку гендерних ролей у суспільстві Великого князівства Литовського у досліджуваний період.

§2. Джерельна база дослідження.

¹ Старченко Н. П. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI - XVII століття). Київ: Laurus, 2014. 508 с.; 8 Старченко Н.П. Публічність як домінанта культурної традиції: Волинь 2 п.16 ст. // *Mediaevalia Ucrainica*, т. 5. Київ: Akademia, 1998. С. 68 – 81.; Вона ж. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). «Каждая вдова ест себе панєю, и нициих владзі не подлегла», або Правова дієздатність вдови // Київська старовина. К., 2001. № 1. С. 42 – 63.; Вона ж. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.) // Українській історичний журнал. Київ, 2012. №6. С.25 – 39.

² Єрусалимський К.Ю. История одного развода // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип.3. Київ: Інститут історії України НАН України 2003. С.149 – 176.; Єрусалимський К.Ю. Гендерная асимметрия в средневековой Волини: (по поводу исследований Н. Старченко) // Адам и Ева. Альманах гендерной истории / под ред. Л.П. Репиной. М.: Российская Академия наук, Институт всеобщей истории, 2007. № 13. С. 261–275.

Аналізуючи джерельну базу нашого дослідження ми зосередилися на вивченні джерел світського характеру, оскільки нас більшою мірою цікавили щоденні практики шляхтичів та їх стратегії гендерної поведінки. Канонічні тексти, зазвичай, містять у собі канонічні ж «шаблони», які далеко не завжди відбивають реальну картину у суспільстві.

Таким чином, джерельна база досліджена представлена декількома групами джерел:

I. Законодавчі акти: Литовські Статути, які були головними зведенням законів у Великому князівстві Литовському в XVI столітті, а також більше ранні пам'ятники литовсько-руського права - Судебник Казимира, королівські привілеї та розпорядження, що стосуються різних привілеїв шляхетства. Три редакції Статуту – 1529, 1566 та 1588 року – відображають юридичне становище жінки протягом усього XVI ст. Литовський статут 1529 року в цьому сенсі є найбільш архаїчним, та зберігає багато норм традиційного права, спрямованих на закріплення чинних норм звичаєвого права як закону. Слід зазначити, що Статут 1529 року не був надрукований і був поширений на території Литви лише у численних списках, внаслідок чого не існує єдиної редакції цієї правової пам'ятки. Систематизація та аналіз більшості списків були здійснені дослідником С.Борисенком¹, висновки якого згодом були переглянуто В.І.Пічетою².

Друга редакція Статуту була прийнята королівським привілеєм у 1566 році. Затвердження другої редакції Статуту було внесено до «відмов» великого князя Сигізмунда Августа, дані їм на Віленському сеймі 1565–1566 рр.³ Ця редакція покликана була відобразити зміни, що відбулися в литовському суспільстві за попередні 40 років, головним чином закріпити суттєво розширені привілеї лицарства та шляхетства. У контексті даного

¹ Борисенко С.И. Списки Литовского Статута 1529 р.// Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. Вып. VI. Киев, 1929. С.36 – 109.

² Пичета В.И. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск. 1960 [Електронний ресурс] // Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и запада. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XVI/1520-1540/Statut1529/framevved.htm> (дата звернення - 02.11.2024).

³ Лаппо И.И. К вопросу об утверждении Литовского Статута 1588. Пг., 1914. С.9.

дослідження варто згадати, що в другій (а потім і в третій) редакції всі статті, які так чи інакше порушують питання жіночої «честі» віднесено до розділу «Про вільність шляхетську». Повторна зміна головного зводу законів у 1588 р. було викликано суттєвими змінами у самій політичній системі Великого князівства Литовського після «перемоги Польщі у суперечках з Литовською державою»¹. Остання редакція була видана польською та російською мовами, причому обидва видання мали однакову юридичну силу аж до 1786 р.

У полі нашого дослідження опинилися: майнове право, норми кримінального права (розділ про злочини проти моральності та сімейного права), сімейне право, що регулювало шлюбнорозлучні процеси у Великому князівстві Литовському у тісному взаємозв'язку з майновим правом.

II. Господарська документація. У роботі використано опубліковані документи з архівів найбільших почесних родів Литви. Серед документів – змовні листи; венові записи та дарственні; шлюбні договори, заповіти; господарські листи, копії королівських іменних привілеїв та судових рішень у справах про укладення/розірвання шлюбу, майновим та спадковим суперечкам. Значна частина цих документів була опублікована у XIX ст.²

III. Актові матеріали. Виходячи із складної судової системи, що існувала у Великому князівстві Литовському, ми приділили значну увагу матеріалам земських та гродських судів³. Земські суди займалися кримінальними злочинами, фінансовими махінаціями, а також цивільними справами по шлюбнорозлучних процесах або наслідуванню. Книги записів містять переважно королівські привілеї містам і знатним родам, так само розпорядження щодо різних суперечок між шляхтичами, підтвердження/спростування судових рішень, заповітів⁴. Найбільший інтерес

¹ Пташицкий С.Л. К вопросу об изданиях и комментариях Литовского Статута. СПб., 1893. С.39.

² Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. В 35 т.; Акты, издаваемые Комиссией, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне. Вильна, 1865-1915.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1. Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494-1506 гг. Шестая книга записей Литовской метрики .М.; СПб., 2012. 664 с.

⁴ Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. К., 2005. 600 с.; Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві). К.: Інститут історії України, 2014. 154 с.

представляють документи щодо шлюботорозлучних процесів, що ілюструють нам стратегії поведінки чоловіків і жінок під час розірвання шлюбу. Механізми, за допомогою яких обидві сторони намагалися виграти справу, сильно відрізнялися у залежності від того, хто був ініціатором процесу. Кримінальні злочини, що стосувалися образи шляхтянок та «кгвалтування» дозволяють відтворити розуміння «жіночої» та «дівочої» честі, яке також могло відрізнятися залежно від ґендерної ролі та соціального статусу постраждалої. Найчисленнішими є документи щодо дрібних судових питань, таким як зникнення сіножаті, крадіжка бочки меду та ін.¹ Усі ці документи, зібрані воедино, становлять загальну картину діяльності литовських жінок не лише у сімейній, а й у публічній сфері. Значна частина актових матеріалів опублікована в серійному виданні Актів Литовської метрики².

Таким чином, здійснена для нашого дослідження вибірка джерел є неповною, мобілізація всього матеріалу – справа майбутнього. Однак, на наше переконання, ця вибірка цілком репрезентативна для того, щоб разом з іншими джерелами дозволити вирішити поставлені завдання з ґендерної історії Великого Князівства Литовського у досліджуваний період.

§3. Методи та методологія дослідження.

Ключовим методологічним підходом у нашому дослідженні є принцип ґендерного підходу – виявлення таких схем міжособистісної взаємодії, за допомогою яких відтворюються уявлення про «чоловіче» та «жіноче» як про категорії соціального порядку, що змінюються з часом³.

Слід зазначити, що в історичних студіях інтерес до питань взаємини статей був практично завжди актуальним. Однак спочатку дослідників цікавили питання, пов'язані з інститутом шлюбу, соціальним та політичним

¹ Литовська Метрика. Книга № 235. (1547–1549): 20-та Книга судових справ / Підготував Дмитро Ващук. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2019, 75 с

² Lietuvos Metrika. Knyga Nr.15. (1528 – 1538). Uzrasumu knyga 15. Parengė A.Dubonis. Vilnius: Zara. 2002. 448 p.; Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга запісаў 30. (1480 - 1546). Кніга запісаў 30. Падрыхтаваў В.С.Мяньжынскі. Мн.: Беларуская навука. 2008. 386 с. та ін.

³ Скот Дж. Гендер – полезная категории исторического анализа // Введение в гендерные исследования. Часть II. Хрестоматия. Харьков, 2001. С.151.

становищем жінки в різні епохи, рідше – історія звичаїв чи сімейного побуту. Розвиток конструктивістських та постмодерністських концепцій багато в чому було засновано на колосальному фактичному матеріалі, накопиченому в рамках women studies.

Насамперед, необхідно чітко визначити саме поняття «гендера», як історичної категорії. Ми відштовхуємось від розуміння гендера, як соціального конструкту, що призводить до категоризації за ознакою статі. Будь-яка людина є носієм якогось культурного коду, який безпомилково зчитується суспільством, до якого він належить, та дозволяє визначити його ідентичність як маскулінну чи фемінну. Рід занять, манера поведінки, одяг, мова та безліч інших символів – все це є певними маркерами, якими суспільство і сам індивід визначає гендерну приналежність. Ці маркери у різних типах суспільства в різні історичні періоди мають різний зміст.

Щодо історії раннього нового часу, то головною проблемою є навіть не так виявлення подібних корелятивів, як правильна інтерпретація їхнього сенсу. Приймаючи за аксіому, що гендерні відносини – це відносини стратифікації (у системі влада – підпорядкування, де жінка є залежною, підлеглою, слабкою по відношенню до домінуючого чоловіка), можна припустити, що будь-яке використання символів гендерної ідентичності, що не збігається з біологічною статтю, розцінювалося, як відхилення від норми. Однак варіативність повсякденних практик, доступних литовським шляхтянкам, та відносно спокійна реакція суспільства на багато з них, ставить останню тезу під сумнів.

Для виявлення джерел створення гендеру конструктивісти пропонують структурувати інформацію за трьома групами характеристик:

- ✓ статево-рольові стереотипи;
- ✓ статево-рольові норми;
- ✓ статева самосвідомість (ідентичність)¹.

¹ Пушкарева Н.Л. Гендерная проблематика в исторических науках // Введение в гендерные исследования. Ч.1. С. 291.

Американська дослідниця Дж. Скотт конкретизувала запропоновані характеристики, запропонувавши вивчати гендер як «соціальну сітку міжстатевих зв'язків»¹. Відповідно до досліджень Дж. Скотт, гендерний аналіз необхідно поділяти на чотири групи соціально-історичних «підсистем»:

- ✓ комплекс символів та образів, що характеризують чоловіка та жінку у культурі;
- ✓ комплекс релігійних, педагогічних, правових, політичних норм;
- ✓ соціальні відносини та інститути (родина, система спорідненості, державний устрій тощо);
- ✓ суб'єктивне самосприйняття та самоусвідомлення особистості².

Подібний підхід дуже зручний у тому разі, коли дослідник має справу з великою кількістю однотипної інформації. Водночас сама специфіка існуючих джерел з історії шляхетства XV-XVI ст. дозволяє уникнути надмірної умовності та схематизації, що іноді відрізняються дослідження, що ґрунтуються на конструктивістському підході. Можливість відтворення конкретних фактів біографій дозволяє не забувати, що історія - перш за все, наука про живих людей з усіма їх емоціями, відносинами, непередбачуваністю та непослідовністю, а реальне життя не завжди здатне повністю вкластися в соціологічну схему.

Оскільки гендер, як соціальний конструкт, передбачає, що характеристики статі, сексуальності та інших складових «символічного капіталу»³, похідні від соціального контексту, то проаналізувавши соціальний контекст, ми виявимо складові гендеру для конкретного суспільства на певний історичний період. Складові символічного капіталу, система чоловічих та жіночих цінностей, ієрархія у громадській та приватній

¹ Скотт Дж. Гендер: полезная категория исторического анализа. С.166.

² Там само. С. 168.

³ Бурдьє П. Практический смысл. СПб., М., 2001. С. 96 – 104.

сфері – все це в сукупності дозволяє зчитати культурний код і, зрештою, відтворити уявлення про те, що означало бути жінкою чи чоловіком у литовському суспільстві XV-XVI ст.

Для нашого дослідження, з огляду на специфіку джерел, з усіх підходів найбільш прийнятним є підхід, запропонований С.Л. Бем - тобто аналіз інформації, що міститься в нормах Статуту, королівських привілеях та актах приватного судочинства з погляду так званих «лінз гендера». "Лінзи", за твердженням дослідниці, відповідають патріархальним установам суспільства – біологічному есенціалізму, гендерної поляризації та андроцентризму¹. Останній у свою чергу включає ще три позиції: погляд на жінку як на об'єкт сексуального бажання, як на продовжувачку роду і як на хранительку домашнього вогнища. І хоча питання зміни самих цих лінз у часі вимагає окремого детального вивчення, використання цього підходу вже зараз дозволяє чіткіше визначити критерії, за якими варто оцінювати те чи інше формальне джерело для відтворення гендерних стереотипів різних періодів.

Біологічний есенціалізм – розуміння фемінних та маскулінних показників, як природної зумовленості. Носії цих характеристик засвоюють ідею про їхню природність у міру засвоєння інших культурних парадигм. Ключовим тут є виховання: роль традицій, спадковість, уявлень про дозволене і недозволене і того, що зараз ми назвали б громадською думкою, надзвичайно висока.

Гендерна поляризація – соціальний та культурний поділ, що відводить чоловікам і жінкам окремі (часто протилежні один одному) сфери життя, що базується на біологічному есенціалізмі. Система взаємовідносин та цінностей формується у традиційній системі координат «сім'я – соціум», виділяються традиційні «жіночі» та "чоловічі" сфери. Андроцентризм - система патріархальних цінностей, що відводить жінкам три основні функції та оцінює будь-яку їхню діяльність з позицій цих функцій; система світогляду,

¹ Бем С.Л. Линзы гендера. С.195 – 196.

орієнтована на чоловіка як суб'єкт і оцінює жінку з позицій її "придатності" (корисності) для чоловіка. Андроцентризм вибудовує в суспільстві таку ієрархію, за якої будь-які прояви фемінності сприймаються як вторинні, підлеглі.

Аналіз джерельної бази дослідження крізь позначені призми допоможе не просто позначити становище жінки у шляхетському суспільстві XV-XVI ст, а й простежити приблизний механізм конструювання гендеру у зазначений період.

Також необхідно звернути увагу на міждисциплінарність методів, які використовувались у роботі. Це обумовлено специфікою гендерних досліджень загалом. Ряд завдань потребує комплексного підходу з використанням методів історичної соціології, психології та етнографії. Це дозволяє оцінити гендер у його різних аспектах, а значить – більш повно уявити його окремі складові, як типові, так і унікальні для литовського суспільства раннього нового часу.

Для вирішення поставлених завдань у дослідженні застосовувався **комплекс методів історичного дослідження:**

- ✓ історико-системний метод (узагальнення інтерпретації історичних фактів та створення єдиної системи, а також аналізу та оцінки окремих фактів з позицій усієї системи);
- ✓ просопографічний метод (створення на основі джерел загального соціального досвіду представниць литовської шляхти, а також виявлення чинників, які впливали на конструювання цього досвіду);
- ✓ порівняльно-історичний (крос-культурний) метод (виявлення загального та унікального в гендерних орієнтирах литовського шляхетства шляхом порівняння з іншими соціальними групами, а також – з аналогічними структурами православного дворянства Московської держави того ж періоду).

РОЗДІЛ 2.

Жінка як хранителька домашнього вогнища: соціальні функції дружини та матері у литовському суспільстві XV-XVI століття

§1. Порядок укладання шлюбу та соціальне значення подружжя у Великому князівстві Литовському

Говорячи про шлюб у XVI ст., слід зазначити, що соціальне значення шлюб мав як для жінки, але й чоловіки. Подружжя розширювало майнові права¹, легітимувало сексуальні відносини, зміцнювало становище подружжя в суспільстві². Зміцнення внутрішньостанових зв'язків, вирішення матеріальних проблем так само відбувалося через шлюб, адже саме сім'я була головним чинником консолідації шляхетського стану у XVI столітті³.

Значення шлюбу для чоловіків та жінок було різним. Для чоловіка весілля фіксувало настання повноліття та повної юридичної дієздатності⁴. Шлюб був допоміжним інструментом на шляху соціального становлення чоловіка. Деякі соціальні ролі ставали доступні шляхтичу тільки після одруження, подружжя було необхідним елементом «доброї» репутації⁵. Не зважаючи на патріархат литовського законодавства, удови часто брали опіку над неодруженими синами, оскільки неодружений шляхтич не був повністю дієздатним⁶. Шлюб у цьому значенні був своєрідною сходинкою на шляху до соціальної зрілості.

Прийнято вважати, що для дівчини одруження, перш за все, означало її готовність до материнства⁷. Можливість зачаття легітимувала шлюбні змови

¹ Валиконите И.М. Социально-экономическое и правовое положение женщины в ВКЛ (с конца XV в. до первой половины XVI). С.6.

² Див.: Сліж Н.У. Гендерно-ролеві функції шляхтиці у сям'ї і громадстві Вялікага княства Літоўскага. // Соціум. Альманах соціальної історії. С. 165 – 184

³ Дмитриев М.В. Польская шляхта в XVI – XVIII в. // Европейское дворянство XVI – XVII вв: границы сословия. М: «Археологический центр», 1997. С. 205 – 206.

⁴ Андрулис В.И. Правовое регулирование семейных отношений. С.9

⁵ Сліж Н.У. Гендерно-ролеві функції шляхтиці у сям'ї і громадстві Вялікага княства Літоўскага. // Соціум. Альманах соціальної історії. С.171.

⁶ Статут Великого княжества Литовского 1529 г. Разд. IV. Арт. 1 – 5.

⁷ Андрулис В.И. Правовое регулирование семейных отношений. С.9.

та визначала нижню вікову межу укладання шлюбу. Дослідники польсько-литовського побуту неодноразово вказували на т.зв. «змову малолітніх», поширену як серед простолюдинів, так і серед шляхти: в цьому у разі батьки домовлялися про шлюб дітей задовго до настання шлюбного віку «молодят»¹. При цьому в третій редакції Статуту мінімальний шлюбний вік для дівчат і так було знижено з 15 до 13 років². Вік зазвичай визначали свідченнями родичів, а з виникненням метричних книг у другій половині XVI ст. - за записами про народження.

Всі "передові" статті Статуту, що стосувалися як політичного принципу поділу влади і виборів короля, так і економічних свобод, були безпосередньо пов'язані з правами шляхетства, що розширювалися, і остаточним його оформленням як привілейованого стану. Економічні умови дозволяли молодим шляхтянкам досить довго мешкати у батьківському домі, а до вибору нареченого ставитися більш прискіпливо³. Рівень освіти, що постійно підвищувався у середовищі вищого шляхетства, також сприяв поступовому підвищенню фактичного шлюбного віку. На середину XVI в. так звані змови «малолітніх» поступово зникають з юридичної практики шляхтичів⁴.

Джерела помітно спрощують картину світу, часто уявляючи, що укладення шлюбу мало не протиставлялося емоційній прихильності чоловіка та жінки. Те, що шлюб у Великому князівстві Литовському не був лише економічною угодою між шляхетними родинами, підтверджується іншими факторами: положеннями самого Статуту – заборона укладання шлюбу проти волі молодят та дозвіл розлучення через відсутності взаємної любові та мирного життя⁵.

¹ Левицкий О.И. Черты семейного быта. С.15.

² Статут Великого княжества Литовского 1588 г. Разд. VI. Арт.1.

³ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки истории литовско-русского права. Вып.2. Черты семейного права. С.6.

⁴ Сліж Н.У. Гендерно-ролеві функції шляхтиці у сям'ї і громадстві Вялікага княства Літоўскага. // Соціум. Альманах соціальної історії. С.167.

⁵ Там само. С. 168.

Однак, Статут залишав батькам право позбавити самовільно дівчину, що вийшла заміж, посагу, спадщини в материнському маєтку, а в у деяких випадках – і шляхетства¹. Цим Статут перекладає взаємини «батьків та дітей» з моральної сфери в юридичну, залишаючи за батьками потужний механізм тиску на дітей у разі виникнення суперечок щодо одруження.

За Статутом 1588 р. іншою, не менш важливою умовою, була відсутність ступенів кровної спорідненості до четвертого коліна та свояцтва – до третього². Якщо кривність/свояцтво виявлялося вже після вступу до шлюбу, такий шлюб визнавався недійсним. Однак такий шлюб не вважався злочином, якщо подружжя не знало про родинні зв'язки. Доказом такого незнання вважалися хрестоцілування та відповідна клятва. У цьому випадку шлюб розривався, але жодних додаткових санкцій не застосовувалося³.

Окремо в Статуті згадувалася психічна недуга одного із подружжя, як одна з умов укладання шлюбу. Втім, психічні розлади не робили шлюб недійсним. Іноді шляхтичі попутно звинувачували дружину чи її родичів у чаклунстві, пояснюючи помутніння розуму наведеними чарами, як це робили, наприклад, Михайло Таруса чи князь Андрій Курбський⁴.

Обмеження накладалися на шлюби з іноземцями, зокрема поляками – до Люблінської унії. У 1538 році Сигізмунд видав привілей, де серед іншого обумовлювалися умови заміжжя шляхтянок: «...Если бы которая панъна, маючи имена отъчизные або материстые в Великом князьстве, а пошла бы замуж до чужое земли – до Польски або до Мазовецьки, тогды таковая с тым мужем своим чужоземцамъ в тыхъ имениях своих не маеть дедичи, лечь мають имения ошачованы быть – чого четвертая часть тех имений ее стояти будетъ, то повинъни ей стрыве альбо близкие отъложити и посагомъ пеняжнымъ ее выпосажити, а имения лешачіе спадывають на стріев або на

¹ Статут Великого княжества Литовского 1529 г. Разд. 4. Арт.10 – 11.

² Статут Великого княжества Литовского 1588. Разд.V. Арт.22.

³ Там само. Арт.22.

⁴ Андрюлис В.И. Правовое регулирование семейных отношений. С.10.

близкихъ»¹. Через 10 років, у грудні 1548 року було видано королівську грамоту «про заборону жіночій статі беззаконствувати і вступати в співжиття з жидами, турками та татарами»². Ці обмеження, скоріш за все, були пов'язані із прагненням королівської влади, по-перше, утримувати земельний фонд Великого князівства Литовського під власною юрисдикцією, а, по-друге, жорстко відокремити привілейовану шляхту від «малих» націй і не допустити їхнього змішання. Ситуація зміниться незабаром, коли після Люблінської унії литовське дворянство, навпаки, прагнутиме поріднитися з представниками знатних польських родів, щоб увійти до нової еліти Речі Посполитої.

З цим процесом оформлення шляхетства в окремий стан пов'язане поширення вінчаного шлюбу як єдиної законної форми подружнього співжиття. Спочатку вінчання не було у списку умов визнання шлюбу законним. Однак ситуація змінюється, коли литовській шляхті знадобилася ще одна підстава власної «вибраності», щоб підкреслено віддалитися від інших станів³. В результаті, до XVI ст. у Великому князівстві Литовському сформувалося кілька відмінних один від одного регіонів, де часто в один і той же час діяли протилежні звичаї⁴.

При всіх існуючих регіональних відмінностях і різниці в економічному становищі, шляхта, тим не менш, прагнула часто до суто зовнішньої єдності. Для литовського дворянства дотримання деяких канонів поведінки означало причетність до польської аристократії, зближення з якою стало особливо актуальним після 1569 р. Формування шляхетської корпорації виражалося не тільки в унікальних політичних та економічних свободах, а й у виробленні єдиної системи цінностей, норм, правил побуту, а також відзнак та символів.

¹ Ответ великого князя Сигизмунда на посольство от панов рады и всего рыцарства Великого княжества Литовского через пана Станислава Орвида и пана Миколая Юньдила с полевого сейма в Новгородке. 1 ноября 1538. // Литовская метрика. Отд. I-II. Ч.III:Книги публичных дел. С.19 – 20.

² Окружная королевская грамота о воспрещении женскому полу беззаконствовать и вступать в сожитие с жидами, турками и татарами, 7 декабря 1548. // Акты, относящиеся к истории Западной России. Т.3 (1544-1587). С.20.

³ Лаппо И.И. Западная Россия и ее соединение с Польшей. Исторические очерки. Прага: Пламя. 1924. С.97.

⁴ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993. С.45.

У цьому сенсі навіть право обирати короля відкритим голосуванням на сеймі, отримане панами Речі Посполитої у 1573 році, було не стільки актом небаченою для XVI ст. політичної свободи, скільки виразом особливої шляхетської ментальності, заснованої на верховенстві цієї самої свободи. Необхідність зміцнення корпоративних зв'язків в умовах посилення впливу шляхти в державі призвело до того, що почало змінюватися і ставлення до шлюбу усередині самого стану. Регулювання шлюбної стратегії диктувалося, зокрема, необхідністю остаточно відокремити польсько-литовське шляхетство від інших станів. Значення мав і символізм самого таїнства вінчання, як акту, доступного лише обраним¹.

Відсутність вінчання ще не робила шлюбний союз незаконним, проте, у разі виникнення спірних ситуацій – питання успадкування, поділу майна та ін., судом визнавався лише церковний, тобто вінчаний шлюб. Так, наприклад, Левону Зубовичу вдалося по суду стягнути з батька після весілля третини всіх маєтків завдяки наявності вінчання. У 1555 р. пан Левон Зубович звернувся зі скаргою на отця Станіслава за те, що той вже після весілля вигнав його з молодого дружиною з дому та відмовлявся дати землю. Виправдання Станіслава полягали в тому, що син сам пішов із дому, залишивши дружину «без нагляду». Суд став на бік «молодих». Раз Станіслав дозволив вінчання, то тепер був зобов'язаний виконувати свої зобов'язання: впустити Левона в будинок і виділити третину спадкової землі².

Процес підготовки до весілля включав кілька етапів, кожен з яких досить докладно описаний в історіографії. В рамках нашого дослідження цілком достатньо перерахувати ці етапи та зупинитися на деяких моментах, що мають значення саме для визначення гендерних стереотипів шляхетської ментальності досліджуваного періоду³.

¹ Дзербіна Г.В. Права і сям'я ў Беларусі эпохі Рэнесансу. С.113.

² Жалоба Левона Стасевича Зубковича на своего отца, который выгонял его с женой из дома и не давал наследства. 1538 г. // Акты, издаваемые Виленской Комиссией. Т. 21. С.64.

³ Яковенко Н.М. «Чоловік добрий» і «чоловік злий»: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI - середини XVII ст. // MEDIAEVALIA UCRAINICA: ментальність та історія ідей. К., 1992. Т. I. С. 49.

Процес залицяння не мав за собою жодних формальних зобов'язань ні з боку чоловіка, ні зі сторони дівчини. Спілкування з різними кандидатами на руку та серце не тільки не компрометувало молодих шляхтянок, але часто було дуже бажаним, так як підкреслювало незалежність вибору дівчини. Зобов'язання наступали на наступному етапі, коли чоловік, переконавши кохану в серйозності намірів, робив офіційну пропозицію руки та серця. У разі згоди між ним та рідними дівчини досягалася «змова», за результатами якої складалася т.зв. "змовний лист". У цьому документі обговорювалися терміни вінчання, самого весілля, розмір посагу, вена та інші умови, які укладачі вважали важливими¹. Підписання «змовного листа» майже завжди супроводжувалося обміном подарунків, або ж у деяких випадках навіть виплатою вена чи посагу, і тому мало силу юридичної угоди. Якщо весілля раптом розривалося або вже після одруження порушувалися якісь попередні домовленості змови, шляхтичі мали право звернутися до суду за відновленням втраченої справедливості².

Так, наприклад, литвин Богдан Пузина судився зі своєю майбутньою тещею, коли вже після заручин йому без вказівки причин відмовили від дому. Богдан, вимагав виплатити йому 2 тисячі кіп грошей, як було зазначено у договорі на випадок, якщо весілля не відбудеться³. Однак у ході розгляду виявилось, що дівчина перебувала в опіці якогось Богдана Юраги, і її мати взагалі не мала право домовлятися про шлюб. Угоду визнали недійсною⁴.

Після змови, як правило, проходили «заручення» – символічний обряд передачі нареченої від батьків нареченому. У цей час вирішувалися всі матеріальні питання, пов'язані з майбутнім весіллям та подальшим життям молодих. Далі було вінчання і саме «веселля» - безпосередньо весілля, під час якого святкування поступово переміщалося з дому нареченої до будинку

¹ Bogucka M. Women in Early Modern Polish Society, Against the European Background. P.121.

² Дзербіна Г.В. Права і сям'я ў Беларусі эпохі Рэнесансу. С.110

³ Старченко Н.П. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). «Каждая вдова ест себе паню, и нициих владзі не подлегла», або правова дієздатність вдови // Київська старовина. К., 2001. №.1. С. 52.

⁴ Судебный лист по делу об отказе Юражиной выдать замуж за князя Богдана Пузыну дочь свою Федку, уже «змолвленную» и «зарученную» с ним, 11 января 1536 г // Акты Юго-Западной России. Ч.8. Т.3. С.53.

нареченого. Подібний переїзд не випадковий. Головною умовою влади чоловіка над дружиною було її приведення до будинку чоловіка (чоловік володіє домом, отже, всіма, хто в ньому проживає)¹. Зворотна ситуація, коли чоловік приходив у будинок дружини, при цьому виплачуючи посаг, значно послаблювало його владу. Подібне дійство розглядалося нарівні з усиновленням: чоловік підкоряється батьківській владі тестя. Зважаючи на все, це була вкрай небажана та досить рідкісна ситуація: шляхтич не тільки не набував повної дієздатності, гарантованої шлюбом, але й значно втрачав свій авторитет, не будучи, власне, главою сімейства.

Перехід у рід та будинок чоловіка – головна риса патріархально товариства. Важливе значення тут, однак, має характер зв'язку, що встановлювався між жінкою та соціумом після заміжжя. Авторитет і шанування чоловіка були не обов'язковими характеристиками такого переходу.

У Статуті окремими статтями прописано дароване шляхтичам право передавати титул своїм дружинам з непривілейованого стану та прижитим від них дітям: «Паки бы который шляхтичъ нешляхтяньку собе не равную понялъ, тогда якъ тую нешляхтянку, жону свою, такъ и дети свои, з нею набытые, собою и шляхетствомъ своимъ ушляхтит. И таковыя жоны и дети ихъ за правыхъ шляхътичовъ быти мають»². Для дітей, щоправда, вводилася умова, що вони не займатимуться ремеслами чи торгівлею. Подібна жінка зберігала шляхетство і після смерті чоловіка, але якщо повторно вона виходила заміж за простолюдина, то автоматично позбавлялася дарованих їй привілеїв. Позбавлялися свого шляхетства і ті спадкові шляхтянки, які спочатку вирішувалися пов'язати свою долю з простолюдином³.

Взаємозалежність подружжя у межах однієї сім'ї знайшла своє відображення й у таких архаїчних проявах, як колективна відповідальність

¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки истории литовско-русского права. Вып.2. Черты семейного права. С.6.

² Статут Великого княжества Литовского 1588 г. Разд.3. Арт.20.

³ Там само. Арт.21.

сім'ї за злочини її глави – чоловіка¹. Ця норма була відома і в Руській Правді, і по раннім литовським привілеям. Про колективну відповідальності говорить нам і Судебник Казимира 1468 р. Відповідно до цього Судебника дружина і діти старше семи років видавалися позивачу, якщо вони знали про крадіжку або користувалися вкраденим². Статут 1529 року уже знімав відповідальність із дружини та дітей за злочини шляхтича: «никто не должен быть наказан и приговорен за чей бы то ни было проступок, а только тот, кто виновен... то есть ни жена за преступления своего мужа, ни отец за преступления сына...»³. Однак ні литовське, ні руське право не знали відповідальності чоловіка за злочини дружини⁴.

Подібне бачення сім'ї з чоловіком на передньому плані, але з неодмінно виступаючою трохи позаду нього дружиною, передбачало розуміння шлюбу, як набору взаємних правий і обов'язків. Небажання тією чи іншою стороною ці права надавати, а обов'язки виконувати могло призвести до того, що шлюб розпадався. Дослідники зазначають, що основним обов'язком чоловіка була турбота про дружину та забезпечення їй комфортних умов для її самореалізації всередині сім'ї⁵.

§2. Майновий стан та народження дітей як основні фактори соціальної незалежності шляхтянок.

Питання, чи була сім'я єдиною сферою жіночої реалізації або ж якимось «містком» між жінкою та суспільством має ажливе значення, тому що саме відповідь на нього допоможе оцінити ступінь жіночої свободи/залежності у суспільстві. Для того, щоб відповісти на нього, необхідно виділити способи взаємодії із зовнішнім світом та визначити їхній характер. Те, наскільки маргінальною з погляду суспільства XVI ст.

¹ Старченко Н.П. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI - XVII століття). Київ: Laurus, 2014. С.49.

² Старостина И.П. Судебник Казимира 1468 г. // Древнейшие государства на территории СССР. С.274.

³ Статут Великого княжества Литовского 1529 г. Разд.1. Арт.7.

⁴ Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях. С.149.

⁵ Старченко Н.П. Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламів XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації. К., 2020. С.450.

представлялася будь-яка позасімейна діяльність жінки та які способи взаємодії пропонував сам соціум, демонструє, наскільки явно була виражена гендерна поляризація не тільки у сімейних, а й суспільно-значимих відносинах. Маркерами незалежності жінки є залучення чоловіка до процесу виховання дітей та наявність окремої жіночої власності після укладання шлюбу¹.

Майнові права незаміжніх шляхтянок реалізовувалися в основному у вигляді посагу – рухомого та (рідше) нерухомого майна, що відписувався батьком чи старшими братами. Забезпечення незаміжньої дівчини посагом було обов'язком шляхтича, невиконання якої могло призвести до судових позовів². Посаг виконувало двояку функцію після заміжжя: з одного боку, він становив основну частину жіночої власності, яка гарантувала жінці більш міцне становище у новій сім'ї; з іншого – був необхідною умовою для вступу до сім'ї чоловіка. Розмір посагу також мав значення у майбутньому подружньому житті. Цей факт міг стати особливо суттєвим набагато пізніше, у випадку, коли у чоловіка було кілька дітей від різних шлюбів. Такі діти могли претендувати на рівні частки спадщини батька лише якщо їхні матері під час укладання шлюбу мали рівний за вартістю посаг. В іншому випадку синові, від жінки з великим приданом, інші діти виплачували надлишок із частин отриманої вотчини³.

Після того, як Городільські угоди дозволили шляхтичам відписувати дружинам вено на кшталт польських панів, частка жіночої власності у сім'ї ще збільшилася. Жест доброї волі короля Ягайла, покликаний зрівняти литовських бояр-католиків із польськими панами, мав зрештою колосальні наслідки для жіночої половини литовського привілейованого стану. В результаті, за законом вено мало становити подвійну суму посагу. Якщо ж наречена була багатша, то батьки купували/відписували їй маєток, а

¹ Киммел М. Гендерное общество. С.93.

² Справа крайчому п. Юрию Ходкевичу и малжонке его княжне Софии Слуцкой с кн.Юрием и кн.Семеном Слуцкими, братею ею, о невыданне ей посагу, водле реестру отца их ей назначеного. 1 марта 1558 г. // Lietuvos Metrika (1555 – 1558) 37-oji Teismu bulu knyga... Р.113 – 114.

³ Литовский статут 1529 г. Разд.IV. Арт.4 – 5.

наречений покривав різницю¹. Іноді замість вена, яке дружина могла мати у триманні і яке ставало розмінною монетою у разі розлучення чи вдовства, наречений міг відписати нареченій дарувальну грамоту – тоді все майно ставало особистою власністю панночки. Дарувальні не мали зворотної сили – відкликати їх при розлученні було неможливо навіть через суд².

Придане та вено не зливались у спільне майно, а становили згодом особисту власність дружини. У разі смерті жінки це майно відходило дітям обох статей, а якщо дітей не було, то її найближчим родичам. Таким чином шляхтич не був прямим спадкоємцем своєї дружини. Виняток становили лише ті ситуації, коли жінка сама залишала будь-яку власність, фіксуючи свою волю у заповітах. Також за життя жінка могла записати дітям майно, що перебувало у неї в особистій власності, в тому числі успадковане по жіночій лінії³.

В литовських джерелах ми бачимо цілий спектр подружніх взаємин: від повної довіри та єднання в сім'ї до повного поділу та залучення третіх осіб (найчастіше воєвод) як гарант цієї довіри. Загальною рисою незмінно є можливість шляхтянки проводити самостійну політику щодо власного майна. У той же час, наявність спільної власності подружжя перетворює шляхтянку на активну учасницю загальносімейних справ, пов'язаних із нерухомістю. Вона бере участь у угодах, представляє інтереси сім'ї у суді у разі потреби, розпоряджається власністю дітей тощо⁴. Статут у цьому випадку не робить відмінності між представниками різних статей – важливіше гендера тут була приналежність до привілейованого стану, права якого ретельно охоронялися.

Щодо участі чоловіка у вихованні дітей, то в обов'язки шляхтича входила підготовка посагу для дочок та молодших сестер, а також створення матеріальних умов, необхідних для їх виховання у відповідності до

¹ Статут Великого княжества литовского 1588 г. Разд.V. Арт.3.

² Спасович В.Д. Об отношении супругов по имуществу...// Сочинения, Т.3. С.148.

³ Валиконите И.М. Социально-экономическое и правовое положение женщины в Великом княжестве Литовском. С.24.

⁴ Статут Великого княжества Литовского 1529 г. Разд.XII. Арт.3.

прийнятих канонів. Безпосередньо вихованням дівчат займалися матері чи няньки.

Батьківська влада у сім'ї була двоїстою. Чоловік, як голова сім'ї, мав повноту влади по відношенню до всіх дітей, жінка ж - тільки стосовно дочок. Згідно із законом, після смерті чоловіка материнська влада в домі обмежувалася; всі питання, пов'язані з незаміжніми дівчатами, їх посагом та ін. переходили у відання старших синів. Насправді, жінки самі часто ставали опікунами чи довіреними особами своїх неповнолітніх дітей, здійснювали угоди від імені, розпоряджалися майно¹. Так само, згідно з Першим Литовським статутом, жінка нарівні з чоловіком мала повне право відмовити дітям у спадщині, якщо сини чи дочки якимись своїми діями зганьбили честь сім'ї². Тут варто зазначити, що у внутрішньосімейних справах материнська честь виступає практично нарівні з честю батьківською. Закон, як і традиції, наказують надавати однакову повагу батькові і матері. Статут передбачає одне й те саме покарання за образу батька чи матері і карає «злосливою» стратою їхнє вбивство³. Відповідно до третьої редакції Литовського Статуту такого «вбивця» належало возити по майданах, «кліщами тіло рвати», після чого зашити злочинця в мішок і скинути в річку⁴.

Авторитет матері спирався у своїй основі з одного боку на авторитет глави сімейства, а з іншого – на найдавніші уявлення про святість материнства, як такого⁵. Це уявлення накладало певну відповідальність і саму жінку. Материнство розглядалося як основна функція жінки не тільки в сім'ї, а й у суспільстві. З особливою недовірою ставилися до жінок, які перенесли викидень або тим, хто народив мертву дитину. У середовищі шляхетства подібні нещастя розцінювалися, як Божя кара за гріхи та приховані злочини,

¹ Записанье от княгини Володковое Горское Доминистры зятю ее пану Льву роскому и жоне его, сестричне своей Александре трете части всех именей отчизных, от небожика малжонка ее записанных вечно. 9 февраля 1547 г. // Lietuvos Metrika. (1546 – 1548) 19 – oji Teismu bylu knyga. P.81 – 82.

² Статут Великого княжества Литовского 1529 г. Разд.4. Арт.13.

³ Статут Великого княжества литовского 1588 г. Разд.3. Арт.28

⁴ Статут Великого княжества литовского 1588 г. Разд.XI. Арт.3.

⁵ Кись О.А. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история. Ежегодник: Женская и гендерная история. С. 152

тому і ставлення до таких жінок ставало співчутливо настороженим¹. Довга відсутність дітей у шлюбі було одним з основних офіційних приводів до розлучення до кінця XVI в. І хоча невінчані шлюби розривалися світською владою (за умови сплати відповідного податку) і з менш вагомих причин, бездітність служила вагомим аргументом у духовному суді. При цьому слід зазначити, що безпліддя майже завжди ставилося в провину саме жінці, незалежно від його справжньої причини. Безпліддя чоловіка, мабуть, при подібних обставин не враховувалося і не ставилося у провину – принаймні, «чоловіча вина» не вказувалася в «відпустних» аркушах під час розлучення через відсутність дітей. Найчастіше подібні шлюби розривалися із формулюванням «без чиєїсь провини». Щоб шлюб був розірваний «з вини дружини», потрібно було довести, що дружина навмисно перешкоджала вагітності шляхом обману або «зіллям».

З проханнями про переривання вагітності могли звернутися до травників. Подібні звинувачення є у стандартному переліку питань до чаклунів². Згідно Першого Статуту аборт був кримінальним злочином³. На жаль, точних даних про поширеність у Великому князівстві Литовському цієї медичної процедури у XVI столітті немає.

Дітовбивство тягло за собою суворе покарання, яке передбачає як кримінальну, так і моральну відповідальність. Злочинець, провівши рік і шість тижнів у «замку», у наступні роки мав публічно каятися у скоєному злочині чотири рази на рік⁴. Зазвичай причин дітовбивства було дві: важке матеріальне становище (актуально для простолюдинів) та бажання уникнути ганьби, якщо дитина народжувалась поза шлюбом. Проте шляхтичі мали право визнавати дітей, народжених поза шлюбом, своїми – у цьому випадку з

¹ Кись О.А. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история. Ежегодник: Женская и гендерная история... 153.

² Антонович В.Б. Заклинания против чар // Этнографическое обозрение. С.72 – 76

³ Яговец В.В. Статус женщины в древнерусском обществе (историографический и методологический аспекты) // Вестник Санкт-Петербургского Государственного университета. Вип. 4., 2009. С.149.

⁴ Статут Великого княжества литовского 1588 г. Разд. XI. Арт. 3.

матері також частково знімалася «ганьба», а діти могли претендувати на сімейне майно та шляхетські привілеї¹.

З розвитком правової системи Великого князівства Литовського та зміцненням форми церковного шлюбу, законнонародженими стали визнаватися діти, які народилися саме в канонічному шлюбі; а по Статуту 1588 р. – лише за умови, що до шлюбу у батьків не було спільних незаконних дітей².

Від наявності дітей та їх кількості залежала частка спадщини шляхтянки після смерті чоловіка, якщо не було ні заповіту, ні відповідних договорів. Відповідно до третьої редакції Статуту якщо дитина була одна, то жінці діставалася третина маєтку, яка була невідчужуваною власністю та після її смерті переходила родичам чоловіка. Якщо ж дітей було кілька, то вдова володіла частиною маєтку нарівні з дітьми до своєї смерті (факт повторного заміжжя тут не мав значення)³.

Шлюб і материнство зміцнювало становище жінки-шляхтянки, адже давало їй переваги порівняно з незаміжніми представницями стану – насамперед, саме у майновому плані. Відкриваючи нові можливості для реалізації власних амбіцій, соціальні ролі дружини та матері в той же час привносили також і набір нових обов'язків, виконання яких свідчило про те, наскільки добре жінка справляється із покладеними на неї функціями. В умовах практично постійних воєн і тривалої відсутності чоловіка, ці функції стали включати надзвичайно широкий спектр конкретних дій, що часто виходили за межі традиційного розуміння материнства чи подружжя.

§3. Реалізація гендерних функцій дружини та матері.

Дослідник В.В.Яговець звертає увагу на два релігійні погляди, що існували одночасно у традиції ставлення до жінки – старозавітну (де жінка

¹Яговець В.В. Статус женщины в древнерусском обществе (историографический и методологический аспекты) // Вестник Санкт-Петербургского Государственного университета. Вип. 4., 2009. С.149.

² Статут Великого княжества литовского 1588 г. Разд. III. Арт. 28.

³ Статут Великого княжества Литовского 1529 г. Разд. IV. Арт. 1 – 6.

виступає виключно як джерело небезпеки і може призвести до смерті, а, отже, потребує постійного контролю) і новозавітної, де жінка – це втілення милосердя та лагідності¹. Обидві ці традиції, не вступаючи в протиріччя одна з одною, мали місце і в литовській свідомості.

Польсько-литовська ідеологічна конструкція виходила з того, що жінка за своєю природою є слабкішою і менш моральною, ніж чоловік, а тому потребує контролю та заступництва². Литовська риторика, проте, залишає сім'ю без явно вираженого розділу, зазначаючи, що в ідеальній сім'ї панує рівноправність і взаємна повага та любов усіх членів один до одного. Реальне життя, як відомо, завжди далеке від ідеалів, оспіваних у теологічних чи публіцистичних трактатах, але варто віддати належне шляхтичам: XV-XVI століття стали для Великого князівства Литовського не тільки століттям воєн і боїв, а й справді «жіночим» часом.

Як видно з матеріалів судових розглядів, у яких в якості позивачів чи відповідачів фігурують шляхтянки, новозавітний образ слабкої та співчутливої жінки активно використовувався для формування громадської думки³. Якщо для чоловіка-шляхтича при доказі своєї правоти ключовими були заслуги перед королем і власна доблесть, то жінка оперувала більш інтимними поняттями. Її звернення до суду – це завжди пошук захисту, прохання про допомогу у боротьбі проти сильного та несправедливого кривдника⁴. Надія на милосердя та неодмінна вказівка на власну безпорадність та готовність підкоритися долі – характерні риси більшості жіночих виступів, навіть якщо шляхтянкам доводилося відповідати за нанесений «гвалт» сусідського маєтку. Непрямо це вказує на те, які саме чесноти вважалися в литовському суспільстві фемінними. Слабка, скромна,

¹ Яговец В.В. Статус женщины в древнерусском обществе (историографический и методологический аспекты) // Вестник Санкт-Петербургского Государственного университета. Вып. 4., 2009. С.149 – 150.

² Пелипенко Т.И. Положение шляхтянок в обществе Великого княжества Литовского... // Вестник СПбГУ. Серия 2. История. Вып.4., 2012. С.155 – 156.

³ Пелипенко Т.И. Положение шляхтянок в обществе Великого княжества Литовского... // Вестник СПбГУ. Серия 2. История. Вып.4., 2012. С.156.

⁴ Заявление жены Богуша Тарусы на заявление п.Матвея об отнятии людей из имения, 1556 // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С. 200.

покірна «хороша» у всіх сенсах жінка – ідеал, який за потреби намагалися сконструювати.

Слабкість жінки, а точніше її позиції, могла негативно позначитися на жіночій долі, особливо якщо поряд не було сильного та чесного покровителя. Більше того, подібна поведінка найчастіше зустрічала громадський осуд: шляхтянка, не здатна захистити маєток чи постояти за інтереси власних дітей, не справлялася з функціями дружини та матері. Як правило, подібні жінки не отримували підтримки ні з боку родичів, ні з боку державної влади, що часто просто не бажала вдаватися в суть проблеми. Ми не можемо до кінця бути впевненими, що всілякі утиски були у Великому князівстві Литовському нормою, адже невідомо, скільки подібних безмовних невідомих жінок коротали свій вік, жодним чином не увійшовши на сторінки численних джерел. Можливо, їх кількість значно перевищує тих, хто так чи інакше залишив свій слід у юридичній практиці Великого князівства Литовського¹.

Кількість судових справ та розглядів, де шляхтянки, представляють свої інтереси чи інтереси близьких у суді, у середині XVI століття значно збільшується порівнюючи з кінцем XV століття та з самим початком XVI ст. Це пов'язано не тільки з кращою збереженістю джерел пізнішого періоду, але й пов'язано з оформленням шляхетського стану та зростанням привілеїв. Вже сам факт того, що шляхтянки виступають на сторінках джерел, що їх голос можна почути, а долі відновити, показує, що жінки зовсім не були безмовними жертвами епохи, а користувалися неабиякою часткою незалежності².

Збергіся колосальний пласт матеріалів: судових розглядів, договорів, заповітів, змовних та розпускних листів, які говорять нам про небувалу для пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу соціальну активність жінок та дівчат. Завдяки хоч і розрізненим, але дуже багатим матеріалам замкових

¹ Старченко Н. Справи про згвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – перша половина XVII ст.)// Соціум. 2015. Вип. 11-12. С. 131.

² Пелипенко Т.И. Положение шляхтянок в обществе Великого княжества Литовского // Вестник СПбГУ. Серия 2. История. Вып.4., 2012. С.155.

та земських судів, а також господарській документації, ми можемо побачити історії жіночих доль, які важко назвати затворницькими. Так, наприклад, Анна Берзобагата-Краснянська, невістка луцького владики, сама керувала скарбницею Луцької єпископії, брала участь у численних судових позовах і «навіть командувала гайдуками та артилерією в битві проти ополчення, піднятого за наказом короля»¹. Волинська княгиня Софія Ружинська очолювала загін у 600 осіб і взяла приступом замок князів Корецьких².

Численні позови, де жінки в рівній мірі фігурують і як позивачки і як відповідачки, розглядаються земськими судами у звичайному порядку. Жінки виступають у діловодстві нарівні з чоловіками, не зустрічаючи жодних перешкод, пов'язаних із статтю. Вони представляють інтереси своїх дітей, а іноді навіть інтереси безініціативного, лінивого чи відсутнього чоловіка, як це було, наприклад, у випадку з Оленою Місхеєвою, яка засудила свого сусіда Адама Жуковича за те, що той наніс образу її чоловікові Яцьку Місхеєву. При цьому сам Яцько жодного разу навіть не з'явився в суді³. Питання про причини появи подібної жіночої «вільності» та толерантного ставлення до неї з боку суспільства вкрай важливий для реконструкції всієї системи ґендерних координат литовського соціуму.

Жінки, проявляючи соціальну активність, майже ніколи не виходять за рамки відведених їм сімейних ролей. Спроби повернути через суд вкрадене сіно чи добитися іншого порядку межування земель, як у випадку з Івановою Міленською чи Ганною Якубовною, вписуються у функції господині будинку (піклування про дбайливе господарство), а відстоювання інтересів неповнолітніх дітей, як це робила, наприклад, пані Кривцова – у функції материнства⁴.

¹ Левицкий О.И. Черты семейного быта. С. 9

² Див.: Акты Юго-Западной России. Ч.6. Т.1. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. Киев, 1867. С.223.

³ Разбирательство по делу Адама Жуковича, который нанес оскорбление словом п.Яцько Мисхеєву, о чем заявила жена Яцькова Алена. Февраль 1557 // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С.16.

⁴ Заявление о захвате сенокоса людьми Ивановой Миленской, 1540 г. // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.17. С.145; Мирова между Анной Якубовной и Павлом Мартиновичем по спору о земле. Сентябрь 1555 // Там само. Т.21. С. 63 – 64.

Інтересами та благополуччям сім'ї часто пояснювалася та чи інша діяльність жінки поза домом. Навіть у тих випадках, коли шляхтянки залучаються як відповідачки за вчинені ними або за їх наказом розбійні дії (захоплення земель, спадкові чи інші майнові суперечки) зберігається мотив дії на користь сім'ї. Наприклад, Беата Острозька протягом кількох років судилася із сусідом Іваном Чарторийським з-за межі маєтку, нападаючи на сусідські землі та руйнуючи їх³. У суді вона пояснювала наїзд на маєток Чарторийського тим, що князь всіляко ігнорував її спроби вирішити проблему мирно. Анна Таруса викрала з маєтку дворянина Матвія Ступки всіх слуг нібито в рахунок його боргів. Олена Красненська після того, як сусід вкрав весь урожай з її полів, особисто очолила «наїзд» на його будинок¹.

Різноманітність та поступове ускладнення соціального досвіду шляхтянок тісно пов'язано із загальною політичною та економічною ситуацією у Великому князівстві Литовському у досліджуваний період. Поки шляхтичі перманентно перебували на службі, війні чи у полоні, їхні дружини були змушені самотійно справлятися з маєтками, протистояти розбійницьким нападкам з боку сусідів та родичів, відстоювати свої інтереси в судах, нести всілякі повинності. Тривала відсутність та висока смертність чоловіків визначали ту соціальну активність, яку ми бачимо у жінок Великого князівства Литовського та згодом – Речі Посполитої. Разом з тим, шляхтянки завжди виступають у соціумі як дочки, сестри, дружини чи матері. Соціальною роллю жінки була її сімейна роль. Заміжжя та материнство легітимізують жіночу діяльність, оскільки вона була спрямована на інтереси всієї родини, всього роду. Таке явище, як заміщення соціальних ролей, коли в умовах тривалої відсутності глави сім'ї, жінка брала на себе частину його обов'язків, вносило свої корективи до щоденних практик литовської шляхти, з чим доводилося рахуватися і суспільству, і державній

¹ Заявление п. Матвея Ступки об отнятии у него женою Богуша Тарусы людей из имения, 1555 // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С.73; Заявление п.Адама Войковича о наезде на его именье жены Ивана Красненского // Там само. С.147.

системі. Наприклад, жінки не звільнялися від служби і мали виставляти певну кількість людей, коней та озброєння зі своїх чи спільних із чоловіком маєтків¹.

Показовою є поведінка шляхтичів-чоловіків у позовах, де їх опонентом була жінка. Вони не дають суперницям жодних послаблень: будь-що прагнуть закликати їх до відповіді, засудити, обіграти тощо. У розумінні шляхтича довести, що жінка не справляється зі своїми «природними» обов'язками дружини та матері, означало підспудно довести свою правоту в конкретній судовій справі².

Для суспільства пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу основним критерієм мужності була здатність шляхтича справлятися з покладеними на нього соціальними функціями воїна, господаря, підданого короля, а для жінки – її компетентність у вирішенні внутрішньосімейних та господарських справ. Прояви ж конкретних якостей характеру, таких як рішучість чи грубість, не були гендерними характеристиками у суспільстві та були допустимі для представників обох статей, якщо цього вимагала успішна реалізація відведеної їм соціальної ролі.

¹ Почты панней вдов их милости // Литовская метрика. Отд. I. Ч. III. Книги Публичных дел: перепись войска литовского. Пг. 1915. С.241.

² Сліж Н.У. Гендерна-ролевия фунції шляхціца у сям'ї і грамадстве Вялікага княства Літоускага. С.165 – 166

РОЗДІЛ 3

Литовські жінки у повсякденному житті: удівство, розлучення та дівоцтво як можливі варіанти життя поза шлюбом.

§1. Особливості культурного розвитку Великого князівства Литовського наприкінці XV- середині XVI ст.

Опинившись на цивілізаційному стику між Московською державою з одного боку і Західною Європою – з іншого, Велике князівство Литовське (і згодом – Річ Посполита) протягом століть знаходилося в епіцентрі більшості загальноєвропейських подій. Не пройшли Литву і такі значущі для всієї європейської цивілізації явища, як Відродження та протестантизм. В рамках нашого дипломного дослідження ми звернемо увагу на те, чи були залучені жінки до цих культурних змін і – якщо так, то в якому якості.

У Великому князівстві Литовському Ренесанс «розповсюджувався паралельно з гуманізмом»¹. Польсько-литовському Ренесансу сприяли ті ж об'єктивні фактори, що визначили Ренесанс у Західній Європі: це значне зростання міст з кінця XIV ст., поширення ранньобуржуазних відносин, розвиток торгівлі, зокрема і міжнародної. Сприяли культурному зближенню з Європою також суб'єктивні фактори, такі як, наприклад, шлюб Сигізмунда I та італійки Бони Сфорци, яка мала близьку спорідненість із родом Медічі – головними двигунами Відродження в Європі. При цьому, як зазначають дослідники Східноєвропейського Ренесансу, католицька та протестантська

¹ Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. М: BALTRUS, 2005. С. 613

культура приходили на території, де культурний розвиток довгі роки протікав у традиціях православ'я, породжуючи релігійний антагонізм¹.

З самого свого утворення Велике князівство Литовське вбирало часто суперечливі тенденції, що приходили як із Заходу, так і з Московської держави. Старовинний принцип перших литовських князів «старини не рухати і новин не вводити» вилився в роз'єднаність різних соціальних груп та географічних регіонів. Магдебурзьке право сусідило з елементами давньоруських правових норм; польська мова та латина – зі старобілоруською; полонізація та окатоличення соціальних верхів – із православ'ям більшості населення. При цьому віротерпимість, навіть якщо на рівні державної політики і була вимушеною², у звичайному житті виявлялася досить часто. Рішення політичних та економічних питань для шляхетської еліти, судячи з всього, було важливіше релігійних розбіжностей. Так, зокрема, відомий поборник православ'я К.К. Острозький був одружений з католичкою – донькою краківського каштеляна, Софії Тирновській. Їхні дочки в свою чергу вийшли заміж за протестантів – кальвініста Кріштофа Радзівіла та Яна Кішку. Допускалася одночасна присутність на вінчанні православного священика та католицького ксьондза, щоб шлюб вважався дійсними обома конфесіями³.

На середину XVI в. ситуація досягла апогею. Навіть у складі Речі Посполитою Велике князівство Литовське зберігало автономію: свою державну мову, скарбницю, суд та ін. Спроби запровадити релігійну Унію розкололи суспільство, яке і без того не вирізнялося єдністю. Навіть серед шляхетських родів (а шляхта, бажаючи все більше зміцнитися в правах, намагалася зберігати максимальну соціальну єдність) протистояння між затятими прихильниками і не менш затятими противниками об'єднання католицької та православної церков під владою Папи. Був у всьому цьому і позитивний момент: загальна ситуація сприяла розвитку філософсько-

¹ Беднов А.В. Православная церковь в Польше и Литве. Минск: Лучи Софии, 2002. С. 38

² Беднов А.В. Православная церковь в Польше и Литве. Минск, 2002. С. 39.

³ Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. М: BALTRUS, 2005. С. 634.

гуманістичної риторики та мистецтва. До кінця XVI ст. став популярним жанр сарматського портрета, який містив елементи гендерних стереотипів. На першому плані тут виступала не портретна подібність, а шляхетські регалії та амуніція. Персонажі завжди зображалися у парадних костюмах, які підкреслювали їхній соціальний статус. Зображення жінок зустрічаються рідко і підкреслюють їхню сімейну роль. Так, наприклад, найбільш відомий портрет Катерини Тенчинської зображує Слуцьку княгиню вдовою, яка сумує за померлим чоловіком. Однак її громадська діяльність (Катерина активно співпрацювала з єзуїтським проповідником Петром Скаргою і через нього листувалися з Папою римським Григорієм XIII) залишається "за кадром"¹.

Щодо гуманістичної риторики, то і тут жінки вкрай рідко з'являються як об'єкти філософських міркувань. У центрі уваги польських гуманістів – таких як, наприклад, Матей Стрийковський, Казимир Лищинський чи Микола Гусовський – трактування Священного Писання, питання про безсмертя душі та можливі шляхи національно-культурного самовизначення. Крім Міхалона Литвина, який піддав жорсткій критиці звичаї польсько-литовського дворянства, побічно про роль жінки у гріхопадінні людства говорить Симон Будний².

Напрями суспільної думки, пропоновані польсько-литовськими гуманістами, були різні та численні. Як і всіх гуманістів того часу, їх поєднують ідеї про велич людини, про її здатність самотійно творити долю, а також пошук ідеального державного устрою, що сприяв подальшому розвитку людської особистості. Взаємини статей та природа жінок на цьому етапі гуманістів майже не цікавили³.

Тим більше дивним може здатися живий відгук, який знайшли релігійні ідеї саме в жіночій аудиторії. Жінки були активно залучені до

¹ Левицкий О.И. Южнорусская женщина в XVI-XVII вв. // Иллюстрированный сборник Киевского литературно-артистического общества. К., 1900. С.115.

² Левицкий О.И. Черты семейного быта. С.12.

³ Левицкий О.И. Черты семейного быта. С.14.

соціального життя Великого князівства Литовського. Основним видом їх соціальної активності, що проходила в рамках існуючих гендерних ієрархій, було рішення нагальних життєвих проблем. Однак були й ті, хто займався суспільною діяльністю у набагато ширшому значенні. Тут ми маємо на увазі не лише політичні амбіції великих княгинь литовських і польських королів (Барбари Радзивілл, Бони Сфорці)¹, а й громадську діяльність представниць знатних литовських родів загалом. Звістки про благодійність на користь церков та громадської релігійної діяльності шляхтянок зустрічалися і раніше, проте пік жіночої активності припадає саме на складні роки культурних та цивілізаційних змін у суспільстві Великого князівства Литовського. У роки наростання релігійного протистояння в об'єднаній Речі Посполитій шляхтянки беруть активну участь у житті релігійних братств, благодійності та освіти. Так, наприклад, Раїса Ярмолинська, Ганна Ганська, Софія Чарторийська у різний час заснували у себе в маєтках типографії. Чарторийська навіть перекладала біблійні тексти з грецької слов'янською мовою². Пані Барбара Сновська передала свій дім новогрудському Євангелістському собору, виконавши волю покійного чоловіка³. Вже згадувана Катерина Тенчинська, княгиня случька, записувала цілі маєтки як пожертви монастирям⁴. Раїса Войнова керувала монастирем Святої Варвари і навіть склала для нього статут⁵. Неодноразова зміна віри, участь у діяльності всіляких братств і навіть активна місіонерська діяльність були, мабуть, характерними рисами життя багатьох литовських шляхтянок.

На залежність соціальної активності від загальної освіченості всередині станової групи та досить високий рівень освіти шляхетських родів,

¹ Див.: Kuchowicz Z.. Barbara Radziwillowna....; Bogucka M. Bona Sforza d'Aragona.; Eadem. Anna Jagiellonka. 208 p.; Pirozynski J. Ksiezna Brunszwicka Zofia Jagiellonka (1522 – 1575)... та ін.

² Левицкий О.И. Черты семейного быта...С.12.

³ Bogucka M. Women in Early Modern Polish Society... P. 112.

⁴ Жалование княгини Юрьевой Юрьевича Олельковича Катерины с Тенчины княгини Слуцкой имений и пожертвованый, 1579 г. // Акты, относящиеся к истории Западной России... Т.3. С.244.

⁵ Жалованная грамота Раисе Войновой о предоставлении в пожизненное пользование православного девичьего монастыря св. Варвары, с отчинами, угодьями и доходами, 10 марта 1580 г. // Акты, относящиеся к истории Западной России... Т.3. С.335.

наближених до влади, вказує М.Богущька¹. З іншого боку, неможливо заперечувати, що подібної відкритості та залученості жіночого населення до загальнокультурних процесів мали сприяти і якісь інші фактори, крім колонізації та поширення освіти. З об'єктивних причин можемо назвати тут загальну політичну лінію, яка проводилась польсько-литовськими князями та королями.

У Московській державі не було протестантства. Усі спроби Папи затвердити уніатську церкву також зазнали невдачі. Збереження релігійної та культурної самобутності було однією з пріоритетних завдань московських государів протягом XV-XVI ст. та співвідносилось з головною метою – побудовою чіткої вертикалі державної влади.

У литовських князів завдання були іншими. Культурна інтеграція з Польщею була наслідком інтеграції політичної. Культурний пошук, виражений діяльністю різних протестантських, православних і католицьких громад на території Великого князівства Литовського, корелювався із самоідентифікаційним пошуком шляхти, що оформлялася в єдиний стан протягом XVI ст.

Суб'єктивними чинниками, на наш погляд, є місце в суспільстві Великого князівства Литовського розширеного розуміння ґендерних ролей. Це пов'язано знову ж таки зі специфікою військово-служилого життя шляхтичів, коли будь-який поважаючий себе дворянин більшу частину життя перебував або на війні, або на службі. Тривала відсутність чоловіків унеможливлювала самотництво жінки, вимушеної справлятися не лише зі своїми обов'язками, а й з обов'язками відсутнього чоловіка. Це, по-перше, формувало уявлення про власну самодостатність (що підтверджувалося судочинною практикою), а по-друге, відкривало шляхи для нової, нетипової реалізації шляхтянок у якості місіонерок².

¹ Bogucka M. Women in Early Modern Polish Society. P.86 – 88.

² Лаппо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI в. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911. С. 101.

Під впливом всіляких релігійних та культурних течій у жінки починають формуватися власні особисті інтереси. Вони виходять за межі типових для патріархату інтересів господині маєтку чи матері шляхтича. Водночас відкриття шкіл, благодійність чи просвітницька діяльність вписуються в уявлення про «добру», «хорошу» дружину: допомагаючи слабким, жертвуючи матеріальним на потреби духовного, такі жінки виявляють християнські чесноти милосердя, смиренності та співчуття. Не дивно, що дуже скоро допомога «сирим і убогим», а також будь-яка соціально значуща активність буде включена в ідеалістичний образ істинної шляхтянки, що відбилася в урочистих панегіриках.

Більшість шляхтянок, про чию соціальну діяльність відомо, на момент цієї діяльності були вдовими чи розлученими. Виявити закономірність у впливі сімейного стану на суспільно-значиму діяльність жінок XVI ст. непросто. По-перше, незважаючи на всю соціальну активність, кількість шляхтянок, які займалися будь-якою суспільною діяльністю, все одно відносно невелика в порівнянні з тими, хто в подібну діяльність залучений не був. По-друге, найчастіше вдівство і розлучення були явищами тимчасовими. Ні церква, ні державна влада не заважала шляхтичам укладати повторні шлюби, що сприяло зміцненню та розгалуженню сімейних (та корпоративних) зв'язків великих польсько-литовських родів. Сім'я виступала як основа шляхетської корпорації, а отже, тривале перебування у стані розлучення або вдівства розглядалося як небажане. Представниці найбільших почесних родів Речі Посполитої, таких як Чарторийські, Вишневецькі, Огінські, Сангушки та інші, брали шлюб по два, три, а то й чотири рази. Кожен шлюб приносив розширення та зміцнення матеріальної бази роду, проте часто заплутував і так непрості майнові відносини членів сім'ї. Самотнє життя при цьому не стигматизувалося литовським суспільством, проте несло в собі ряд труднощів, впоратися з якими представниці шляхетського стану, зважаючи на все, не завжди були в змозі.

§2. Способи припинення шлюбу та їх вплив на соціальний стан жінки

У ранньомодерну добу життєвий цикл жінки зводився до декількох загальних етапів – дівочтву, заміжжю, материнству та вдівству. Шлюб значно розширював фактичні рамки жіночої свободи, адже історичні реалії та спосіб життя шляхти припускали дуже велику соціальну активність жінки. Однак у складних перипетіях життя іноді траплялося так, що шлюб з тих чи інших причин припиняв своє існування, і жінка, залишаючись віч-на-віч з реаліями XV-XVI століття, змушена була жити без чоловіка¹.

Жінка, яка з якихось причин жодного разу не була одружена, так і залишалася найбільш безправною в сім'ї. Оскільки сам факт заміжжя як для чоловіка, так і для жінки означав фактичну правоздатність, подолати суспільні упередження, а також майнову залежність від опікунів подібним жінкам було дуже складно. Їх хитке становище супроводжувалося також суспільним осудом (жінка, яка не зуміла реалізувати себе в основних сімейних ролях – дружини та матері, викликала співчуття, настороженість, несхвалення)². Такі жінки до смерті жили у будинку опікунів – батьків, або старших братів, а майном, що належало їм за правом наслідування, продовжували розпоряджатися чоловіки з їх родини³.

Зовсім іншим було становище жінок, що залишилися без чоловіка, розведених та вдових. Міцність їхнього суспільного становища залежала від багатьох факторів, насамперед від матеріальної забезпеченості та власної підприємливості. Найчастіше на боці таких жінок був і закон.

Литовський Статут розрізняє такі варіанти припинення шлюбу:

- ✓ визнання шлюбу недійсним;

¹Дмитриев М.В. Польская шляхта в XVI – XVIII в. // Европейское дворянство XVI – XVII вв: границы сословия. М., 1997. С. 205.

² Кись О.А. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история. Ежегодник. С. 112.

³ Гурбик А. Правова культура на українських землях у складі Польської держави (XIV–XVIII ст.) // Польська культура в житті України. Історія. Сьогодення: матеріали II Міжнар. наук. конф. Київ, 6-9 листопада 1997 р. Київ, 2000. С. 87.

- ✓ розлучення;
- ✓ смерть одного з подружжя¹.

Зазначимо, що спосіб припинення шлюбу безпосередньо впливав на соціальний стан самотньої жінки, а також на її майнові права. Діапазон був надзвичайно широкий: від повернення до батьківського будинку та встановлення опіки, до виконання обов'язків та несення служби нарівні з чоловіками. Значення мали всілякі нюанси: наявність дарчих та заповітів; умови, що оголошували повторний шлюб; розмір вена та посагу; ступінь «вини» кожного з подружжя при розлученні, авторитет роду та ін. Однак, подібна докладна деталізація у законі пов'язана скоріше з початковою мозаїчністю усієї правової системи Великого князівства Литовського, ніж з бажанням оформити правову дієздатність представниць шляхетського стану. Статті, запозичені Статутом з Правди Ярослава або Судебника Казимира, доповнювалися королівськими привілеями, що розширювали шляхетські привілеї, і накладалися на іменні грамоти, що відповідали конкретним запитам шляхти, внаслідок чого кожна ситуація з припиненням шлюбу тим чи іншим способом розглядалася індивідуально².

§3. Визнання шлюбу недійсним: умови та наслідки. Розлучення.

Відлучення подружжя від співжиття (розрив шлюбних стосунків) відбувалося в тому випадку, якщо виявлялося порушення необхідних умов: наявність заборонених ступенів спорідненості; тимчасове божевілля; різне віросповідання; залежне становище одного з подружжя, приховане від іншого (актуально для простолюдинів); насильницький шлюб тощо.

Шлюб у недозволених ступенях спорідненості за умови, що подружжя знало про свої родинні зв'язки, вважався тяжким злочином і карався стратою.

¹ Там само. С. 92.

² Дворниченко А. Ю. Уголовное право западнорусских земель и Судебник 1497 г. // Судебник Ивана III. Становление самодержавного государства на Руси. СПб., 2004. С. 126.

Друга редакція Статуту пом'якшувала покарання: у разі укладення такого шлюбу половина власності злочинців відходила державі. Але для визнання такого шлюбу недійсним достатньо було хрестоцілування і клятви чоловіка і дружини, що вони не знали про спорідненість¹.

У разі безвісної відсутності одного з подружжя понад три роки (у Московії - понад п'ять років²) шлюб також міг бути розірваний. Тут, втім, обговорювалося, що у разі раптового повернення чоловіка шлюб знову вважався дійсним аж до здійснення традиційної процедури розлучення³.

Ще один варіант визнання шлюбу недійсним – анулювання повторного шлюбу при не розірваному попередньому. Питання про класифікації двошлюбності (як факту прелюбодіяння або кримінального злочину) був актуальним не тільки для суспільства Великого князівства Литовського, а й у Київській Русі. За Уставом Ярослава у разі двоєженства весь тягар громадської наруги лягав на ту, «яка підлегла». Жінку відправляли до "церковного будинку"; чоловік мав виплатити штраф у 20 гривень та залишитися з першою, законною дружиною⁴.

Литовський Статут був ще жорсткіший у питаннях двоєженства. У разі заключення другого шлюбу при дійсному першому і чоловіка, і його другу дружину, чекала смертна кара. Майно чоловіка у цьому випадку переходило до першої дружини⁵. До затвердження вінчаного шлюбу, дійсним визнавався той шлюб, який був укладений першим – якщо були надані докази чи свідки. У цьому випадку друга дружина відлучалася від співжиття та втрачала всі привілеї, пов'язані із шлюбом. Якщо їй вдавалося довести, що вона не знала про існуючий перший союз, жодних штрафних санкцій на її не накладалося; чоловік же мав виплатити штраф на користь першої дружини та вєсводи⁶.

¹ Статут Великого княжества Литовского 1588. Разд.V. Арт.22.

² Цатурова М.К. Три века русского развода (XVI – XVIII вв). М.: Логос, 2011. С.34.

³ Левицкий О.И. Черты семейного быта...С.88.

⁴ Устав князя Ярослава Владимировича о церковных судах // Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв. М: Наука, 1976. С.87

⁵ Статут Великого княжества Литовского 1588. Разд.V. Арт.22. п.4.

⁶ Статут Великого княжества Литовского 1588. Разд.V. Арт.22. п.4.

При конфлікті інтересів, що виникав у разі одночасного існування вінчаного та невінчаного шлюбу, невінчані дружини «виганялися», прижиті в такому союзі діти вважалися незаконнонародженими. Вінчаний шлюб остаточно визнається єдиною законною формою подружнього співжиття Тридентським церковним собором у 1563 р. та узаконюється у Польсько – Литовській державі в 1577 р. Однак і тут смертна кара практично не застосовувалася. Більш того, закон не забороняв шляхтичам вказувати дітей, прижитих у другому шлюбі, як спадкоємців при складанні заповітів¹. При визнанні шлюбу недійсним, незалежно від невиконаних умов, кожен із подружжя залишався при своєму: посаг повертався рідним дівчат, вено – у сім'ю чоловіка².

Другий спосіб припинення шлюбу – розлучення. Литовський Статут знає декілька форм розлучення: розлучення з вини чоловіка; з вини дружини і розлучення без будь-якої вини³. Подібний поділ, який визначав права на власність кожного з подружжя, був необхідним для вирішення майнових спорів, що виникали, коли сім'я розпадалася. Із утвердженням форми церковного шлюбу, як єдиного, який мав юридичну силу, розлучення віддавалися в ведення духовного суду. У складеному відповідному записі обов'язково вказувалася причина припинення шлюбу. Духовний уряд визначав ступінь «вини» подружжя, спираючись на аргументи обох сторін і свідчення свідків, і передавав відомості у світський уряд для подальшого поділу майна. При розлученні з вини чоловіка у жінки залишалися і посаг, і відписане їй при заміжжі вено, якщо з вини дружини - посаг і вено відходили в родину чоловіка, без чиясь провини – кожен із подружжя залишався при своєму⁴.

¹ Пелипенко Т.И. Опека и ограничение имущественных прав шляхтянок в Великом княжестве Литовском в середине XVI в. // Вестник СПбГУ. Серия 2. История. Вып. 3, 2015. С.4.

² Там само. С. 13.

³ Другий Статут. 1566 р. Разд.V. Арт.18.

⁴ Пичета В. И. Земельное право в Статутах 1529 и 1566 г. // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. : (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). М., 1961. С. 476.

Офіційні причини розлучення були типовими для патріархального товариства. Такими були неможливість здійснити фізичні цілі шлюбу (бездітність); чоловіче "безсилля"; ганьба, яку накликав один з членів сім'ї на іншого. Як причини розлучення ще вказуються неможливість здійснити моральну мету шлюбу (неузгоджене життя подружжя) та чоловіча зрада¹. Обидві ці причини дозволяли жінкам самим ініціювати розлучення (без чийсь провини і по вині чоловіка – відповідно), чим суттєво розширювали жіночу самостійність. Слід зазначити, що визнання чоловічої зради поважною причиною розлучення вже саме по собі є прогресивним кроком у формуванні сімейного права раннього Нового часу. Ні Великопольський Статут, ні Устав Ярослава не вважали достатнім чоловічу невірність приводом для розірвання шлюбу. У цьому сенсі литовське право робить значний крок вперед, частково відмовляючись від біологічного есенціалізму як основи норм регулювання сімейно-шлюбних відносин.

Іншим значним кроком до відмови від біологічного есенціалізму стає те, що литовське право вже оперує поняттям «моральні цілі шлюбу» (тобто ладне, мирне життя подружжя, взаємодопомога і т.д.). Незлагоджене життя подружжя, часті сварки чи відмова від шлюбного співжиття були приводом для розірвання шлюбу. При цьому ініціаторами розлучення могли виступати однаково як чоловіки, так і жінки. Побої, грубість, пияцтво чоловіка були вагомими аргументами щоб шлюб припинив своє існування.

Наприклад, Богдана Юр'євська Монієвич неодноразово скаржилася на чоловіка за те, що він, напившись, бешкетує, тримає в страху її і прислугу, загрожує вбивством. Після чергового гуляння, під час якого буйний чоловік підпалив власний сарай і мало не спалив будинок, Богдана зажадала розлучення «з вини чоловіка» і навіть зуміла стати опікуном неповнолітнього сина². Пані Коледина вимагала розлучення за те, що чоловік під час сварки в пориві гніву назвав її «смердівкою», і це почули ті, хто був у будинку – гості-

¹ Сліж Н.У. Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага. С.215.

² Акты по имению Войчово и принадлежащим к нему деревням и земельным участкам // Акты, издаваемые Виленской комиссией... Т.17. С.255.

шляхтичі¹. Образа завдала шкоди її жіночої честі. Дем'ян Оленич відмовлявся прийняти до будинку свою новоспечену дружину, мотивуючи це тим, що одруження «вимушена» і він не любить дружину². Ці приклади показують, що на середину XVI ст. сім'я починає сприйматися шляхетським суспільством не тільки як інститут для «законного» продовження роду та виправдання сексуального потягу, але і як метод реалізації моральних завдань.

Окремі дослідники схильні пояснювати це поширенням християнського світогляду та погляду на сім'ю, як на обитель християнської чесноти. Однак прийняти це пояснення не дозволяє той факт, що в Московії, де сімейне право знаходилося повністю у веденні церкви, в той же час розлучення через незгодне життя подружжя, як і раніше, було утруднене. Ні систематичні побої, ні постійні чвари (навіть при залученні свідків) не були достатньою підставою для розлучення. Більш того, загальна закритість сімейного життя, заохочувана церквою та державою, зводила шанси на законне розірвання шлюбу практично до нуля³.

У Великому князівстві Литовському була поширена практика залучення представників влади до вирішення питань приватного характеру, що сприяло дедалі більшій публічності сімейного життя. Литовська шляхта судилася багато і із задоволенням, намагаючись через суд покликати до відповіді чоловіків-бешкетників або жінок-склочниць і приховано формуючи тим самим світські принципи шлюбного співжиття. Водночас поступове зміцнення матеріального становища незаміжніх дівчат і закріплене в законі право самостійно визначати майбутнього чоловіка дозволяло уникнути шлюбів у вигляді угод між батьками, які укладалися виключно заради матеріальної вигоди. Набирала обертів тенденція до заключення шлюбів на основі прихильності та сексуального потягу. Сприяло цьому і поширення

¹ Запись о нанесении оскорбления словом пани Колединой, урожденной Войтехович // Акты, издаваемые Виленской комиссией... Т.17. С.205.

² Заявление об отказе Демьяна Оленича принять к себе в дом свою жену, январь 1558 г. // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С. 287.

³ Цатурова М.К. Три века русского развода... С.17

ідей романтичного кохання, оспіваної у західноєвропейській літературі¹. Розвиток друкарства та зростання грамотності серед жінок шляхетського стану поступово сформував і ставлення до шлюбу як до романтичного союзу, а не як до майнової угоди. При цьому, уявлення про ідеальну сімейну модель передбачали поділ обов'язків усередині сім'ї відповідно до основних гендерних ролей без строго підпорядкування одного з подружжя другому². Все це разом призвело до того, що можливість мирного життя подружжя ставиться за своєю значимості до одного ряду з іншими цілями шлюбу – народженням дітей, легітимністю сексуальних відносин, вирішенням матеріальних проблем тощо.

Труднощі могли виникнути під час так званого «самовільного» розлучення. Якщо при розподілі майна та прав на дітей подружжя довго не могло дійти згоди, на роль третейських суддів запрошувалися ті самі родичі, які мали виробити умови, прийнятні для обох сторін. Сам собою цей звичай «самовільного» розлучення суперечив і світському і духовному праву, оскільки передбачалося, що заява про розлучення з докладним описом сімейного життя спочатку мала подаватися до духовного уряду, яке й вирішувало долю сім'ї. «Самовільне» розлучення було дуже поширене не тільки в середовищі простолюдинів, але й у шляхетства, що іноді приводило до різного роду казусів. Так, великим скандалом обернулося для шляхтича луцького повіту Василя Загоровського «самовільне» розлучення з дружиною Марушею Збаразькою. Єпископ Феодосій Лазовський зробив заяву, що не розводив Загоровського і тим більше не давав благословення на його другий шлюб на княжні Чарторийській³. Майже водночас дочка Загоровського Анна подала на Чарторийську скаргу про «незаконне присвоєння нею титулу і прав дружини пана Загоровського»⁴. Брат Катерини Чарторийської вимагав від

¹ Sarcevičienė J. Idealūs moters modelis XVI a. II P. – XVII a... P.122.

² Sarcevičienė J. Idealūs moters modelis XVI a. II P. – XVII a... P.124.

³ Донесение вознаго о заявлении Владимирского епископа Феодосия Лазовского, что он не разводил Василия Загоровского с первой его женою, княжною Збаражской, и не давал благословения на брак со второю – княжною Чарторыйской. 22 апреля 1581 // Акты Юго-Западной России.. Ч.8.Т.3. С.336.

⁴ Донесение вознаго о том, как производилось в духовном суде дело по жалобе дочери Василия Загоровского Анны на княжну Чарторыйскую о незаконном присвоении ею титула и прав жены

єпископа визнання дійсним розлучення Загоровського, вчиненого «перед судом приятелів», тим більше, що повінчавший Чарторийську та Загоровського ігумен Кирило визнавав їхнє розлучення правом¹. Зрештою, Чарторийську визнали законною дружиною, проте й Маруша Збаразька, та її дочка Ганна згодом написали ще багато скарг і на неї, і на пана Загоровського у звинуваченні про незаконне присвоєння титулу та привілеїв. У цьому прикладі наочно видно зіткнення традиційного та нового, писаного права. Сплати податку три гривні та обмін «розпусними» грамотами без участі судових інстанцій за поданнями обивателів було цілком достатньо для визнання шлюбу розірваним, і навіть у середовищі духовенства, що регулювало сімейно-шлюбні стосунки, не було єдності із цього приводу².

Інша ситуація могла бути в тому разі, коли на кону опинялися цілі маєтки або інші великі статки. Подружжя запрошувало представників офіційної влади, щоб домогтися розірвання шлюбу саме з вини протилежної сторони. Тут слід враховувати, що суд при винесенні рішення спирався не на свідчення самого подружжя, а на докази, які надавали обидві сторони, щоб переконати державу, що у краху шлюбу винна інша сторона. Система доказів зводилася до свідчень свідків, надання листів, записів та ін. Не дивно, що задля збереження нерухомості та привілеїв у хід часто йшли і підкуп свідків, і підробка документів. Хрестоматійним у цьому сенсі є гучне розлучення князя Андрія Курбського та Олени Гольшанської. Щоб залучити правосуддя на свій бік, Гольшанська та Курбська діяли у відповідності до канонічних вимог, при цьому не гребуючи лжесвідченням, взаємними наговорами і навіть крадіжкою доказів і документів³. Причому стратегія подружжя протягом шлюботорозлучного процесу змінювалася. Це було необхідно, щоб «підігнати» власну версію подій, що відбувалися, під діюче в Литві сімейне

Загоровского. 9 ноября 1583. // Акты Юго-Западной России. С.339

¹ Удостоверение, выданное бывшим игуменом Кириллом Ласковским, в том, что он повенчал княжну Катерину Чарторыйскую с Василием Загоровским, имея основание считать правильным развод его с первой женою, княжною Марушею Збаражской. 26 января 1584. // Акты Юго-Западной России. С.344.

² Левицкий О.И. Черты семейного быта...С.96.

³ Ерусалимский К.Ю. История одного развода // Социум. Альманах социальной истории. С.149.

право. Так, зокрема, якщо на початку розлучення княгиня Марія Юріївна стверджувала, що розлучилася в односторонньому порядку, щоб вирватися з ув'язнення, якому її утримував чоловік, то через кілька років вона показала, що Курбський цим ув'язненням сам домагався від неї розлучення, якого вона не бажала¹. Не менше протиріч було і в поведінці князя, який, щоб домогтися визнання розлучення «з вини» дружини, прагнув змалювати її перелюбницею і чарівницею.

Ось як характеризує Гольшанську К.Є. Єрусалимський: «Княгиня Марія Юріївна не виступала в цьому конфлікті як слабка або тільки гноблена сторона. З уривчастих та неоднозначних свідчень джерел можна скласти складний портрет діяльної та енергійної жінки. У неї – власні слуги, своя канцелярія, доступ до документів, які зберігаються в канцелярії чоловіка. Вона таємно обмінюється листами зі своїми дітьми, таємно від чоловіка розлучається з ним, підмовляє проти нього його слуг, благоволить одному з його секретарів або вступає з ним у інтимний зв'язок. Важливо, що дружина «московита» не була згодна на роль безмовної і непомітної статистики у всій цій історії, і сама брала активну участь у боротьбі за свої інтереси та інтереси дітей»². Розрахунки Курбського на традиційні (канонічні) аргументи проти дружини не виправдалися. Звинувачення у зраді та чаклунстві, зважаючи на все, навіть не розглядалися судом³.

Таким чином, закон та судочинство вже до середини XVI ст. стає все більше гендерно нейтральним: обидві сторони конфлікту виступають на рівних, використовуючи одні й самі прийоми боротьби.

§4. Соціально-економічне становище вдових шляхтянок.

Крім розлучення сімейне життя могло перерватися ще через таку неприємність, як смерть одного з подружжя. Статут, що торкався

¹ Там само. С. 175.

² Єрусалимский К.Ю. История одного развода // Социум. Альманах социальной истории. 176-177.

³ Филошкин А.И. Князь Курбский. М: Молодая гвардия. 2008. С.142.

внутрішньосімейних відносини у зв'язку з майновими, фіксує права чоловіка на майно дружини у разі її смерті та навпаки – права дружини на майно чоловіка. Повторний шлюб після смерті чоловіка не заборонявся, але не раніше, ніж через півроку, якщо у заповіті не було прописано інакше. Жінкам, які не дочекалися і вийшли заміж раніше, Статут приписував штраф у 12 гривень, проте повторний шлюб визнавав законними¹.

Майнові права вдів усі три редакції Статуту прописують дуже докладно з огляду на різні нюанси. Отже, якщо у сім'ї були дорослі діти (сини), а вдова мала відписане їй при заміжжі вено, то всі маєтки та інша власність відходили синам. Вдові належала третина маєтку (т.зв. «вдовий стіл») і власне вено, «а до інших ні до яких маєтків і животів мужніх справи не мати»². Якщо вена не було, вдова отримувала всю власність на правах користування. У випадку ж, якщо в сім'ї не було дітей, «венована» вдова залишалася володіти лише веном, а вся інша власність відходила найближчим родичам чоловіка, без вена – вдові відходила одна третина маєтку до вторинного заміжжя (при повторному шлюбі другий чоловік не мав записувати їй нового вена)³. При цьому слід мати на увазі, що у всіх випадках і варіантах «вдовий стіл» був невідчужуваною власністю: вдова могла володіти ним до смерті, але не могла продати чи закласти «...а будучи вдовою, того маєтку не продати і ніяким іншим звичаєм не збути»⁴.

Іноді у заповітах шляхтичі окремо прописували умови володіння спадщиною у разі повторного заміжжя. Як правило, у такому разі право опікунства переходило найближчим родичам першого чоловіка, а вдові, яка зважилася на повторний шлюб, видавали заздалегідь обговорену суму грошей поступних⁵.

¹ Статут Великого княжества Литовского 1529 г. Разд.IV. Арт. 1 - 6.

² Другий Статут 1566 г. Разд.V. Арт.4.

³ Другий Статут 1566 г. Разд.V. Арт.4.

⁴ Статут 1588. Разд.V. Арт.11.

⁵ Вписание до книге тестаменту п.троцкого, старосты жомойтского, п. Петра Станиславовича и подтвежене того тестаменту. 3 мая 1534 г. // Lietuvos Metrika. (1528 – 1538) Knyga Nr.15. P. 243 – 246.

З цих положень випливає, що зі смертю чоловіка економічне становище жінки могло похитнутися. Закон зобов'язував родичів померлого шляхтича забезпечити вдові безбідне життя, але її свобода у вирішенні майнових питань суттєво обмежувалася. Вона не була прямою спадкоємицею, і, якщо чоловік не записав їй майна ще за життя, могла втратити частину власності. Однак водночас інші статті Статуту та королівські привілеї, навпаки, не тільки захищають інтереси вдових шляхтянок, але й значно зміцнюють її становище суспільстві.

Якщо глава сім'ї помирав маючи неповнолітніх дітей, то вдова могла стати опікуном¹. У разі повторного заміжжя опікуном міг стати її новий чоловік або ж вона могла розділити право опікунства з кимось із родичів першого чоловіка². Її могли позбавити опікунства за скаргою тих самих родичів, якщо вдова вела неналежний образ життя, «що сприяє розоренню». Ця стаття в жодному разі не була обмеженням жінок у їхніх правах: опікунства так само могли позбутися і недобросовісні чоловіки – шляхтичі, якщо виконували свої обов'язки не належним чином³. Щоправда, за діями вдів у подібній ситуації стежили набагато ретельніше. Вдову Яна Кишки Єлизавету Острозьку намагалися позбавити «вдовиного столу» через те, що вона не була присутня на похороні чоловіка⁴. Опікунства коштував Ганні Радзивіл повторний шлюб. Після того, як вдова Яна Миколайовича Радзивіла, вийшла заміж вдруге, до суду з вимогою переглянути права користування маєтками звернувся дівер Анни – Юрій Радзивіл. Він вказував, що за заповітом Ганні належало вісімсот коп грошей, а управління маєтками з права опікунства над неповнолітніми дітьми мають перейти йому. Суд прийняв компромісне рішення, зобов'язавши Ганну виплатити Юрію частину доходів з маєтків, які перебували у неї «в опіці»⁵.

¹ Статут 1588. Разд.V. Арт.11.

² Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки литовско-русского права...С. 39.

³ Там само. С. 42.

⁴ Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції: Волинь 2 пол. 16 ст. // *Mediaevalia Ucrainica*, 1998 р. Т. 5. С. 69.

⁵ Вырок Юрию Николаевичу Радивилловичу з невесткою его, его пани Яновою Миколаевича, пани Анною в опеку детеи и местности небожчика брата его, пана Яна Миколаевича. Март 1529 г. // *Lietuvos Metrika*. (1528

Складнощі могли виникнути у шляхтянок, які жили в невінчаному шлюбі, бо другий і третій Статути, оперуючи поняттям «шлюбу», мають на увазі наявність вінчання як однієї з умов визнання співжиття легітимним. Однак, воля шляхтича, виражена в заповітах, або ж свідчення свідків, що підтверджували подружнє життя, залишалися у пріоритеті. Якщо шляхтич визнавав дружину та дітей законними та прописував у заповітах їх права на майно, жодних санкцій не застосовувалося: жінка могла претендувати на «вдовий стіл», а діти – на спадкування прізвища та привілеїв (за умови, що одночасно з цим у шляхтича не було укладено іншого, вінчаного шлюбу). Так, наприклад, після смерті Яна Петрашевича його сестри затіяли судовий позов з його вдовою – Полонеєю за право розпоряджатися маєтком Яна, аргументуючи свою позицію тим, що Полоня – невінчана дружина і, отже, жодних прав на майно шляхтича не має. Довести, що вінчання все ж таки було, Полоня не змогла. Однак точку в цій справі поставив заповіт Яна, в якому він визнавав Полоню законною дружиною, семирічну Уляну – своєю дочкою, і передавав дружині право опікунства над дівчинкою і весь маєток цілком утримання. Окремо обговорювалося друге заміжжя Полоней. У разі повторного шлюбу опікунство над дочкою та право розпоряджатися власністю переходило до сестер Яна – Катерини Матеєвої та Дороти Мартинової¹. За відсутності заповіту чи інших доказів законності шлюбу, ситуація розвивалася у несприятливому для шляхтянок руслі. Так, наприклад, суд ухвалив видалити з дому Антона Ходоровича його невістку Уляну Федорівну з малолітньою дитиною, бо ті йому заважали. Ходорович стверджував, що претендувати на «вдовий стіл» Уляна не може, бо жила з його сином у невінчаному шлюбі. Уляна обіцяла привести попа, який повинчав їх, щоб довести законність своїх домагань, проте так цього й не

– 1538) Knyga Nr.15. P.109 – 110.

¹ Решение по спору о наследстве между Катериной Матеевой и Доротой Мартиновой с женой их брата Полонею Яновой, 17 мая 1555 г. // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т. 21. С.6 – 7

зробила в обумовлений термін. Суд став на бік Ходоровича і ухвалив Уляні разом із сином покинути маєток свекра¹.

Через багатоаспектність литовського права часто траплялося так, що після смерті шляхтича інтереси найрізноманітніших його родичів стикалися, спираючись різні статті Литовського Статуту. Не могли поділити між собою маєток померлого Богуша Таруси його вдова Анна та діти від першого шлюбу Григорій та Іван. Анна претендувала на весь маєток, посилаючись на статтю Статуту про «вдовий стіл» та на дарчу Богуша про решту двох третин². Григорій та Іван хотіли віддати Ганні тільки її «вдовий стіл», вказуючи на статтю про те, що першими спадкоємцями завжди є сини³.

Свободу опікунства обмежили ухвали Віленського сейму 1551 року. Відповідно до вимог про «видачі заміж дівчат, що залишилися сиротами після смерті батьків», вдова не могла видати дочок заміж тільки лишень на власний розсуд: на заміжжя була потрібна згода або повнолітніх братів, або інших родичів-чоловіків батьківської лінії, якщо таких не було – згоду воєводи⁴. Це обмеження повністю узгоджується із загальним послабленням позицій вдови в сім'ї після смерті чоловіка згідно з литовським правом, але погано співвідноситься із реальною ситуацією, коли, овдовівши, жінка самовладно вирішувала нагальні питання.

Соціальне становище вдових шляхтянок було украй неоднозначним. Суспільство вимагало від таких жінок поважного ставлення до покійного чоловіка (обмеження на повторний шлюб заповітом, необхідність носити жалобу мінімум півроку; позбавлення опікунства у разі ведення непристойного способу життя та ін.). Вразливість їхнього положення, як правило, виражалося у великій кількості бажаючих отримати спадок або

¹ Решение об удалении из дома Антона Ходоровича его невестки Ульки Федьковны с ребенком // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т. 17. С.405 – 406.

² Предъявление суда Анной Тарусиной записей ея мужа на подаренную ей часть его имения. 5 января 1558. // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т. 21. С. 272.

³ Заявление Ивана и Григория Тарусы и мачехи их Анны о готовности их подчиниться решению третейского суда по спору их о владении имением. // Акты, издаваемые Виленской комиссией. С.305

⁴ Постановления, сделанные в заключение Виленского сейма. 3. Установление, обязательное к исполнению требований при выдаче замуж девиц, оставшихся сиротами после смерти отцов, 1551. // Литовская метрика. Отд. I – II. Ч.III: Кн. Публичных дел. Т.1. С.220 – 221.

право опіки над ними самими та їх дітьми з одного боку, та необхідністю вести господарські справи та державну службу – з іншого. Щоб зберегти незалежність, насамперед матеріальну, удовам часто доводилося буквально відвойовувати своє право на землі, дітей та майно. Нерідко боротьба за маєтки розгорялася навіть між удовами та їхніми дітьми, що подорослішали, та бажали по досягненню повноліття повністю вступити в права володіння.

Водночас вдова сприймалася як продовжувачка справ шляхтича. Разом з майном та привілеями вона успадкувала обов'язки чоловіка, його борги та невирішені проблеми. Удови видавали укази, виступали у ролі третейського судді при спорах простого люду, майже постійно займалися судовими позовами з сусідами з приводу потовчених сінокосів або вбитих бобрів.

Не звільнялися шляхтянки після смерті чоловіків від служби. У переписах литовського війська за 1565–1567 роки знайдеться чимало жіночих імен – панні, змушені виконувати всі обов'язки власника маєтку, повинні були виставляти на службу певну кількість слуг, обмундирування та коней¹. У цій службі відображено не лише принцип військової системи Великого князівства Литовського як служби із землі, а й уявлення про однакові обов'язки власників маєтків незалежно від статі². Тут, мабуть, діяла та сама схема, коли сім'я сприймається суспільством як соціальна єдність. Якщо життя шляхтича обривалася (а в умовах майже перманентних воєн це траплялося досить часто), на чільне місце виходила його дружина. Статус удови відрізнявся від статусу розлученої. Після розлучення жінка наближалася по своєму становищу до заміжжя, могла потрапити під опіку, повернутися в батьківський будинок. Обмежувалися її права щодо дітей та майна, особливо якщо розлучення було визнано за її «виною». Отримавши «вдовий стіл», жінка, хоч і негласно, ставала главою сім'ї – з усіма привілеями та тяготами цього становища³.

¹ Почты панней вдов их милости // Литовская метрика. Отд. I. Ч. III: Кн. Публичных дел. С. 241

² Старостина И.П. Судебник Казимира 1468 // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988- 1989. М., 1991. С.179.

³ Спасович В.Д. Об отношениях супругов по имуществу по древнепольскому праву. Рассуждение, представленное на юридический факультет Санкт-Петербургского Императорского Ун.-та. СПб., 1857. С.70.

Якщо всі тяготи життя удови виявлялися не під силу тій чи іншій шляхтянці, вона завжди могла піти під опіку найближчих родичів. Тоді на право користування майном, яке колись належало покійному шляхтичу, опікун брав на себе і всі обов'язки перед суспільством та державою. Практика, коли близькі родичі чи сусіди брали на себе обов'язки служби удових шляхтянок, цілком можна вважати поширеною тенденцією протягом другої половини XV – та усього XVI ст. У документах приблизно однаково зустрічаються як згадки про самотійно діючих удовиць, так і про їх опікунів.

Найчастіше інтереси удів у суді представляють їх покровителі чи навіть спеціально найняті для цього люди¹. Так, Якуб Кудачевський відстоював права своєї доньки Ганни Снарської, яку після смерті її чоловіка Митаса, разом із трьома дітьми вигнав із маєтку брат покійного – Августин Снарський, посилаючись, що та зайняла не тільки належний їй «вдовий стіл», але й частина маєтку, яку ще за життя Митас відписав братові. Суд встав на бік Анни та маєток залишився за нею².

Крім фізичної смерті литовське право знало смерть юридичну. Ця форма покарання стосувалася лише привілейованої частини суспільства. Юридична смерть наставала з моменту позбавлення шляхтича політичних прав за політичний чи кримінальний злочин. «Виволання» автоматично призводило до розірвання шлюбу. Дружина такого чоловіки ставала вдовою, а діти – сиротами. За Статутом дружини таких шляхтичів вже не несли відповідальність за подібні злочини глави сім'ї та могли зберегти не лише власні маєтки, а й записане вено³. Доньки зрадників не позбавлялися честі, але втрачали права успадкування на батьківську власність: «Маєтків батьківських успадковувати не можуть, але тільки за смерті своїх матерів,

¹ Вырок пани Павловой Сологубовой зъ Яном Зелепугою о квалтовное наеханье на двор ее Ершовъский и о збитье самое. 26 июня 1546 г. // Lietuvos Metrika. (1546 – 1548) 19 – oji Teismu buvo knyga. P.26 – 27.

² Решение о споре между боярами Якубом Кудачевским и Августином Снарским из-за части земли. б/д. // Акты Юго-Западной России. Ч.8.Т.3. С.63.

³ Статут Великого княжества Литовского 1588. Разд.І. Арт.3.

материнський маєток і записане вено в забезпечення материнського посагу, одержують по праву спадщини»¹.

Як бачимо, становище жінки «без чоловіка» було неоднозначним. З одного боку, її права могли бути обмежені опікою, зіткненням інтересів із родичами, Литовськими Статутами. З іншого, за належної твердості характеру, шляхтянкам вдавалося не лише зберегти, а й розширити права на власність, забезпечивши собі та своїм дітям безбідне існування. Смерть глави сім'ї хоч і допускала втручання нових людей в життя родини, проте не робило це втручання неминучим. Традиція та правова система залишали жінці можливість відстоювати свої привілеї, і, якщо їй вдавалося це зробити у досить жорстокій боротьбі, життя її кардинальним чином не змінювалося.

Це вкотре показує нам, що у XV-XVI столітті жінкам набагато частіше, чим прийнято думати, доводилося виявляти твердість характеру, рішучість та багато інших якостей, які біологічний есенціалізм традиційно відносить до якостей «чоловічих».

¹ Статут Великого княжества Литовского 1588. Разд. I. Арт. 3.

РОЗДІЛ 4

Жінка як об'єкт сексуального бажання.

§1. Краса як один із компонентів гендерної ідентичності ЛИТОВСЬКИХ ШЛЯХТЯНОК

Біологічний есенціалізм вже неодноразово критикувався як соціологами, так і етнографами, що займаються вивченням гендеру в різних культурах¹. Більшість конструктивістів сходяться на думці, що саме гендерна ієрархія породжує відмінності у поведінці та самоідентифікації, а не навпаки. Тим не менш, говорячи про спільноти раннього Нового часу, ми не можемо заперечувати той факт, що біологічна стать грала не останню роль у вибудовуванні міжособистісних відносин між людьми минулого. Одним з основних в даному контексті є питання сексуальних взаємин: формування табу та певних стратегії поведінки.

Погляд на сексуальність як біоісторичний феномен, залежний від культурного та соціального контексту, дозволяє визначити, чи існували у Великому князівстві Литовському особливості ставлення до ряду табуйованих тем і явищ². Ми будемо орієнтуватися на кілька

¹ Киммел М. Гендерное общество. М., 2006. С.95 – 100.

² Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социальное конструирование гендера: феминистская теория. С.155 – 157.

біоесенціалістських установок, які проявилися в джерелах наративного характеру.

Перша установка виявляється у різному відношенні до чоловічої та жіночої сексуальності як такої та існуючих норм, що регулювали сексуальну поведінку. У патріархальному суспільстві жінка є об'єктом сексуальної уваги чоловіка: її власні бажання, страхи та переваги сприймаються в контексті задоволення чоловічих потреб¹. Існуюча гендерна поляризація щодо еротичних бажань та сексуальної експресії обумовлюється низкою норм – як моральних, так і правових. Наприклад, різне ставлення до чоловічої та жіночої зради, гомосексуальності та ін., різні покарання за той самий злочин залежно від статі злочинця і т.д. Обмеження жіночої сексуальності, виражене у моральних табу та у законодавчих актах, завжди слід розглядати у релігійному, культурному, інколи ж – і в політичному контексті. При цьому слід розуміти, що діапазон «допустимого» у питаннях сексуальності може бути дуже широким залежно від конкретного суспільства: від повної асексуальності як абстрактного ідеалу поведінки до відносної свободи. У християнській ідеології жінка виступає як знаряддя розбещення чоловіка в руках диявола. З цих позицій будь-яке обмеження жінки (одруження як завоювання, статевий акт як реванш за «ураження» – сексуальний потяг) розглядається як перемога над злими силами². Якщо ми приймаємо за аксіому твердження деяких антропологів, що основи цього погляду на жінку сягають своїм корінням до найдавніших поглядів про демонічну природу сексуальності, залишається невирішеним питання: на якому етапі суспільного розвитку та під впливом яких саме факторів з'являється різниця у відношенні до питань сексу і, як слідство, до жінки та її місце у суспільстві. Концепція невідповідальності чоловіків за сексуальний потяг (бо жінка завжди є його джерелом, тобто провокатором) була характерна, як для суспільства Великого князівства Литовського, так і для Московської

¹ Бем С.Л. Линзы гендера. С.147.

² Долгов В.В. «Зло есть женская прелесть» (сексуальная жизнь древних руссов XI-XIII вв. и их отношение к женщине // Женская и гендерная история. С.243.

держави, однак, отримали різні векторів розвитку. Ряд питань, пов'язаних з міжстатевими відносинами, перебували у Великому князівстві Литовському у віданні не церковних, а світських судів, які розглядали справу з банальних позицій економічних процесів¹. Подібне «легке» ставлення до питань статі корелюється із загальним розширенням політичних свобод шляхетського стану. Литовські князі і потім королі Речі Посполитої не залучали Церкву як механізм для централізації влади. Ідея про безперечну одноосібність влади (влада монарха у державі як влада батька у сім'ї) не набула того поширення та тієї підтримки з боку офіційної ідеології, як це було у Московській державі². Більше того, зацікавлені у постійному зміцненні шляхетського стану, як військової опори держави, литовські князі суттєво розширювали всілякі привілеї дворянства, включаючи їх право самотійно, без втручання державного чи церковного апаратів, вирішувати сімейні питання. Княжа влада втручається у сімейні стосунки підданих лише у тому випадку, коли це стосується цілісності земельного фонду держави та «чистоти» стану³, у всіх інших ситуаціях шляхтичам надавалась незалежність у вирішенні шлюбних питань. У 1387 р. Ягайло дарував литовським боярам, які прийняли католицтво, право самотійно вирішувати питання, пов'язані з видачею заміж дочок (раніше бояри могли видавати дочок заміж лише за згодою великого князя). Пізніше це право в 1457 р. підтвердить Жалувана грамота Казимира литовському, руському та жмудському духовенству, дворянству, лицарям, шляхті, боярам та мещичам (про урівняння їх у правах із поляками): «...а також дочки, племянницы и удовы могут замужь давати, нас и наших наместников не докладываючи, нижли толко обычаи христианские у том заховуюче»⁴.

¹ Сліж Н.У. Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага... С.31.

² Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси (X – XV вв.) М., 1985. С.98.

³ Окружная королевская грамота о воспреещении женскому полу беззаконствовать и вступать в сожитие с жидями, турками и татарами, 7 декабря 1548. // Акты, относящиеся к истории Западной России... Т.3 (1544-1587). С.20

⁴ Жалованная грамота Казимира Литовскому, Русскому и Жмудьскому духовенству, дворянству, рыцарям, шляхте, боярам и мещичам (о сравнении их в правах с поляками) 2 мая 1457. // Акты, относящиеся к истории Западной России. Т.1. (1340 – 1506). С.77.

При цьому говорити про декриміналізацію сексуальної свободи ще передчасно, оскільки литовське право передбачало суворі (аж до смертної кари) покарання за «блуд»¹. Однак на рівні повсякденного сприйняття сексуальна привабливість була одним з основних компонентів гендерної ідентичності литовської шляхтянки. Побічно це впливало з установки, що саме здатність задовольнити чоловіка робить дівчину доброю дружиною та потенційною матір'ю². Непривабливість, неохайність, невміння «полюбовно звернутися» до чоловіка часто звучали в судах з вуст шляхтичів на адресу подружжя серед інших звинувачень. А материнство було фактором, що зрештою забезпечувало жінці повну соціальну свободу³.

Традиції поведінки дівчат вдома та на людях формувалися під впливом Західної Європи. Позитивними рисами були веселість, легке кокетство, жіночність. Ідея жіночої крихкості, природної слабкості і, отже, необхідності чоловічого захисту, оспівана численними європейськими філософами⁴, поступово проникає у всі сфери життя і на литовському ґрунті знаходить вираження не тільки в літературній риторичі, а й у правовій системі (інституті опіки) і в стилях поведінки та моді⁵. Революція в одязі, що відбулася у пізньому Середньовіччі, чітко розмежувала чоловічу та жіночу моду. У шляхетському середовищі 1450-х – 1550-х років надзвичайно була поширена мода на всілякі західноєвропейські туалети, що прийшла до Литви з Польщі: дівчата із задоволенням прикрашали себе, наголошуючи на своїй молодості та красі. Одяг носив як станові відмінні риси, позначаючи різницю між соціальним становищем шляхетства та простолюдинів, так і гендерні:

¹ Малиновский И.А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. С. 56 – 61.

² Бем С.Л. Линзы гендера. С.85 – 86.

³ Див.: Kelley-Gadol J. Did women have a Renaissance // Women, history and theory: the essays of Joan Kelley. Chicago: University of Chicago press, 1984. P.19 – 50.

⁴ Kelley-Gadol J. Did women have a Renaissance // Women, history and theory: the essays of Joan Kelley. Chicago: University of Chicago press, 1984. P.40.

⁵ Мэтьюс-Грико С.Ф. Тело, внешность и сексуальность. // История женщин на западе. / под. общ.ред. Ж.Дюби и М.Перро. Т.3. Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. Под ред. Н.З.Дэвис и А.Фарж. СПб., 2008. С.69.

сукня мала акцентувати увагу на таких якостях, як жіночність, витонченість та ін.¹

Дослідник історії Великого князівства Литовського О.І.Левицький підкреслює, що мораль того часу допускала активне спілкування між юнаками та дівчатами без додаткових зобов'язань та угод². Спілкуючись із різними чоловіками, які могли бути у будинку, дівчина була вільна вибрати лінію поведінки у відповідність до особистих уподобань. Причому безпосередньо спілкування з протилежною статтю не розцінювалося як згоду на романтичні відносини. Комусь надалі могло бути відмовлено у спілкуванні, хтось ставав улюбленою парою для спілкування або другом родини³. У період залицянь («старання») чоловік міг подавати дівчині всілякі подарунки та надавати будь-які інші знаки уваги. При цьому подібне «старання» не накладало жодних формальних зобов'язань ні на чоловіка, ні на дівчину. У разі виникнення різномовок подібні залицяння могли припинитися без будь-яких претензій, подарунки залишалися у власності дівчини, а «відмова від дому» не розцінювалося як образа шляхетської честі і не вимагало пояснення причин⁴.

«Старання» було поширене не лише серед шляхетства, яке дуже швидко засвоювало лицарські звичаї, але й серед міщан і простолюдинів, що найбільш бурхливо виявляли любовну ексцентричність. Так, наприклад, один міщанин, бажаючи довести коханій жінці (шляхтянці) силу свого кохання, кинувся з моста в річку під час весняного розливу, а в інший раз відрубав собі палець за її здоров'я. Коли ж кохана відмовилася вийти за нього, він подав на неї скаргу і зажадав частину маєтку за нанесені йому фізичні та душевні страждання. Суд скаргу не задовольнив, посилаючись на відсутність будь-яких оформлених зобов'язань з боку шляхтянки⁵. Випадок у цьому контексті показовий, оскільки демонструє рівень побутової свободи дівчат.

¹ Левицький О.І. Черты семейного быта. С.6.

² Левицький О.І. Черты семейного быта. С.150.

³ Левицький О.І. Черты семейного быта. С.157.

⁴ Сліж Н.У. Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага. С.56.

⁵ Левицький О.І. Черты семейного быта. С.25.

Суд не розглядає звинувачення дівчини у зайвій фривольності, не погоджується з аргументами, що вона, приймаючи подарунки та залицяння, тим самим нібито погоджувалася на більш серйозні відносини. Таким чином, захищається не тільки земельна власність дівчини, а й її честь, право вільного спілкування з іншими чоловіками. В даному судовому позові розглядається біографія самого міщанина – куди цікавішого персонажу, оскільки його поведінка містить ключові риси, властиві маскулінності куртуазної доби (це і «героїчний» вчинок, і надмірна драматизація наступної відмови). Показовим є так само і набір звинувачень по відношенню до шляхтянки. Зовнішня привабливість дівчини («зачарувала своїм зовнішнім виглядом»), так само як і зрозуміла мінлива доброзичливість («ласку обіцяла») є основними характеристиками даної шляхтянки, але вони не приймаються судом у якість звинувачень.

Щодо практики спільного проведення ночі (аналогічної «бандлінгу» в Англії, «марешинажу» у Франції), коли чоловік зі згоди батьків залишався ночувати в одній кімнаті (найчастіше – в одному ліжку) з дівчиною без безпосереднього сексуального контакту, то подібного роду інтимні залицяння були поширені у Литві у XV-XVI ст. лише серед простолюдинів¹. Шляхтичі відмовляються від цієї практики, яка здатна кинути тінь на честь батька сімейства: виховання «гідної» доньки входило в спектр завдань шляхтича, і надмірна фривольність у поведінці дівчат побічно говорила про те, що чоловік не впорався зі своєю функцією батька². Наприклад, пану Анджею Ратинському було відмовлено у відвідування дому після його невдалого сватання: у якості застави майбутньої угоди пан зажадав у батька нареченої, Матея Дорожинського, дозволу залишитися ночувати разом із Доротою, що було розцінено як образ³. Анну Митиньську старший брат, який був її опікуном, позбавив частки спадщини в батьківському маєтку за

¹ Мэтьюс-Грико С.Ф. Тело, внешность и сексуальность. // История женщин на западе. С. 80 – 82.

² Сліж Н.У. Гендерно-ролевыя функції шляхціца у сям'ї і грамадстве Вялікага княства Літоускага. // Соціум. Альманах соціальної історії. С. 165 – 166.

³ Левицкий О.И. Южнорусская женщина в XVI-XVII вв. // Иллюстрированный сборник Киевского литературно-артистического общества. К., 1900. С.116.

те, що вона «з багатьма панами зналася» і тим самим зганьбила себе і всю сім'ю¹. Що саме малося на увазі під непристойною поведінкою молодой панночки невідомо, оскільки при судовому розгляді опікун не навів жодних конкретних відомостей. Таким чином, що ставлення до жіночої сексуальності було дуже гнучким. Її прояв часто вважався не тільки природним, а й бажаним, при цьому контролювати поведінку випадало на долю батьків чи опікунів.

Якщо для дівчат сексуальність була однією з ключових складових «символічного капіталу»², дещо інша ситуація складалася щодо заміжніх шляхтянок, оскільки після заключення шлюбу значення сексуальності (у соціальному контексті) суттєво знижувалося. Тут слід зазначити особливість ставлення до шлюбу як до такого. Ряд дослідників зазначає, що легітимність сексуального життя в ранній Новий час обумовлювалася не так шлюбним союзом, як народженням дітей. Надмірна пристрасність і хтивість подружжя засуджувалися з боку церкви, оскільки загрожувала здатності любити бога³. Засуджувався не тільки чоловік, який живе з дружиною як з коханкою, але і жінка, яка прагнула викликати у чоловіка сексуальне бажання. Ця точка зору, активно пропагована теологами на той час і потім підхоплена деякими істориками, дещо спрощує погляд на подружні стосунки.

Польський дослідник З.Кухович звертав окрему увагу на сексуальну активність жінки у шлюбі, як на якість доброї та дбайливої дружини, яка догоджає чоловікові. Фригідність розглядалася як прояв нелюбові до чоловіка та відмова виконувати обов'язки дружини. Автор визначає ставлення до сексу в шляхетському суспільстві, як толерантне і протиставляє його західноєвропейському католицькому погляду на секс як на гріховне та брудне заняття. Цю толерантність дослідник пояснює особливим унікальним

¹ Левицкий О.И. Южнорусская женщина в XVI-XVII вв. С.118.

² Бурдые П. Практический смысл. С. 87-96.

³ Flandrin J.-L. Families in former times: kinship, household and sexuality. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1979. P.156 –157.

типом шляхетської культури, що формується на стику різних релігій та політичних поглядів¹.

Завдяки поступовому зміцненню майнового положення шляхетського стану у Великому князівстві Литовському загалом і його жіночої половини – зокрема вже до середини XVI ст. жінки отримують дуже значну за мірками раннього Нового часу ступінь соціальної та побутової свободи. Маючи широкі економічні права, твердо стоячи на ногах, литовські шляхтянки змогли вибрати ту стратегію поведінки, яка припадала їм до душі, не побоюючись ні громадського засудження, ні правових санкцій із боку родичів. XVI століття, на думку як імперських (дорадянських) і сучасних дослідників, увійшов в історію Литви, як вік свободи вдач, виражений насамперед у «розгульній» поведінці шляхетських матрон². Показовим прикладом тут може бути пасквіль, який був написаний в 1575 р. на дружину луцького городничого Олександра Жоравницького. Цей пасквіль цікавий тим, що у ньому відображено основні риси жіночої поведінки, які нібито вважалися непристойними та викликали обурення оточуючих. Поряд з розгульним способом життя, яке вела панна Жоравницькая без чоловіка, в пасквілі висміюється і недотриманням посту, і пристрасть немолодої вже жінки (за поняттями кінця XVI ст.) до вбрання та прикрас³. На думку невідомого автора, всі описані ним у пасквілі риси поведінки характерні, перш за все, для «втешетнич» (повій) і абсолютно неприпустимі для солідних заміжніх жінок. Всі риси, що висміюються в пасквілі, відображають прагнення підкреслити жіночу сексуальність не тільки перед чоловіком, скільки перед сторонніми всіма доступними способами. Це ж прагнення фігурує в деяких процесах розірвання шлюбу як негативна риса жіночого характеру. Як правило, звинувачення у нескромності не були головним аргументом при розлученні, але були у якості додаткових доказів того, що жінка не справляється зі своїми функціями дружини та/або матері. Це

¹ Kuchowicz Z. *Milosc staropolska*. P.28 - 30

² Владимирский-Буданов М.Ф. *Очерки истории литовскорусского права: черты семейного права*. С. 56.

³ Левицкий О.И. *Очерки старинного быта Волыни и Украины*. I. Пасквиль и суд. С.6.

дозволяло отримати назад відписане при весіллі вено і залишити посаг, шляхтичі не гребували всілякими способами очорнити благовірну. Осуду підлягала саме публічна демонстрація своєї привабливості, а не сексуальність як така.

Вкрай важливо розуміти, що в даному випадку йдеться про абстрактний конструкт – перелік певних рис, що входили до характеристики «злої» або «поганої» дружини. Урочисті панегірики на смерть знатних шляхтичів перераховують благочестиві риси відповідно до канону та рідко відображають реальний характер конкретної людини, а звинувачення в «нескромності» (сексуальності) часто включалися в судові претензії до конкретної шляхтянки лише для того, щоб налаштувати суд проти неї. Судових справ, де б розглядалася відверто хтива поведінка жінки, майже не зустрічається серед опублікованих джерел. Як вважає Н.В.Сліж, шляхтичі воліли не виносити «сміття з хати» і розбиратися з поведінкою своїх дружин самотійно¹. Втім, не можна заперечувати і той факт, що досить «вільне» поведінка шляхтянок була своєрідною рисою часу. Про це зі своєрідним обуренням напише Міхалон Литвин, що у Литві «дружини ходять без діла один до одного в гості, втручаючись у чоловічі компанії, ... стають гордовитими і прагнуть до того, щоб бути не так непорочними, скільки грошовими та красивими, навіть якщо гроші часом уявні, а особи пофарбовані»².

Іноді поряд з «нескромністю» слідом висувалося звинувачення в чаклунстві (приворот, одурманювання та ін.), що також мало підкреслити непорядність жінки та її злий намір. Однак і ці аргументи не мали повноцінної юридичної сили. Вже з початку XVI ст. звинувачення у чаклунстві взагалі перестають розглядатися у світських судах та не враховуються при розгляді шлюбнорозлучних та інших справ, хоча іноді

¹ Сліж Н.У. Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага. С.92.

² Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. М., 1994. С.89 – 90.

шляхтичі намагалися вдатися до звинувачень у використанні магії як до останнього аргументу у судових справах¹.

Окремого розгляду вимагає питання щодо взаємозв'язку жіночого сексуальної привабливості та чаклунства. Стереотип про те, що будь-яка жінка – потенційна відьма, був поширений не тільки у Західній Європі, а й у Московській державі. Про те, що у суспільній свідомості були уявлення про якусь особливу жіночу силу, породжену темними духами, свідчать приказки, поширені на Волині та в південних регіонах Великого князівства Литовського. Дослідник В.В. Долгов пов'язує подібне ставлення до жінки з первісним страхом перед здатністю знести чоловіка сексуальним потягом, який потім ліг в основу християнського світогляду. «Страх-поклоніння змінився страхом-несприйняттям. Негативний образ жінки-спокусниці досить швидко став популярний... Він увійшов як одна зі складових у складний портрет «злої дружини»... Уявлення про зв'язок магичної сили сексуальності з жіночим початком закріпилося як у сфері високої культури (ідеології), так і у повсякденній картині світу (ментальності)»².

Дослідники європейської демонології не такі категоричні при розгляді подібних тем. Ж.-М.Салман вказує на зв'язок уявлень про жіночу неповноцінність і двох основних християнських постулатів: про створення Єви та гріхопадіння³. Те, що Єва створена з ребра Адама, пояснює свідомо підлегле становище жінки стосовно чоловіка. А те, що саме Єва спокусила Адама, накладає на жінку відповідальність за гріхопадіння. «Жінка небезпечна своєю сексуальністю. Для християнства незайманість залишається ідеалом, подружнє життя – вимушена необхідність, завдяки їй миряни можуть уникнути смертного гріха блудництва і розпусти»⁴, зазначає

¹ Ерусалимский К.Ю. История одного развода // Социум. Альманах социальной истории. С.157.

² Долгов В.В. «Зло есть женская прелесть» (сексуальная жизнь древних руссов XI-XIII вв. и их отношение к женщине) // Женская и гендерная история. С.243 – 244

³ Салман Ж.-М. Ведьмы. // История женщин на западе. Т.3. Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. С.465.

⁴ Салман Ж.-М. Ведьмы. // История женщин на западе. Т.3. Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. С.467.

дослідник. Апофеозом інквізиторської ідеології є сумно знаменитий «Молот відьом», трактат, який вперше оголосив про прямий зв'язок між чаклунською ерессю і жінкою і поклав початок так званого «полювання на відьом» з масовим переслідуванням та стратам жінок у багатьох країнах Західної Європи. Те, що трактат акцентує увагу саме на сексуальній риториці, показуючи відьомство як агресивне посягання на чоловічу сексуальність і дітородну функцію, дозволило історикам зробити помилковий висновок про існування у свідомості людей пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу зв'язку між чаклунством та жіночою сексуальністю. Останні дослідження цього питання показують, що причини масових жіночих страт не зводилися лише до боротьби з жіночою привабливістю. Вони були набагато складніші і різноманітніше: від бажання знайти винних у природних, але незрозумілих на той час катастрофах (епідемії, стихійні лиха, неврожай і т.д.) до глобальних соціально-економічних та моральних змін, що відбувалися в європейському суспільстві раннього Нового часу.

Припущення деяких антропологів про те, що жертвами інквізиції насамперед ставали економічно незахищені верстви населення, незалежно від зовнішності та віку, підтверджується і на історичних матеріалах Великого князівства Литовського. Для литовського шляхетства XVI ст. не було характерним ототожнення краси та відьомства¹. Це пов'язано зі складними уявленнями про особливу шляхетську честь, відповідно до яких, серед іншого, чаклунство вважалося справою негідною і ганьбило ім'я роду. Шляхтянка не могла опуститися до того, щоб бути відьмою, а якщо виникала необхідність звернутися до потойбічних сил, вдавалася до допомоги слуг або відомих чаклунів з народу. Цей погляд на чаклунство, як на рису, властиву тільки простолюдинам, автоматично знімав із шляхетських родів підозри у змові з темними силами². Яким би простим і навіть банальним не здавалося подібне пояснення, воно, тим не менш, підтверджується, перш за все,

¹ Пелипенко Т.И. Колдовство в светской судебной практике Великого княжества Литовского в середине XVI века // Вестник Брянского государственного Университета. №2, 2019. С.62.

² Там само. С.64.

фактом, що в Великому князівстві Литовському не було судових процесів над «відьмами» – представницями шляхти. Навпаки, всі звинувачення в чаклунстві вже до середині XVI ст. виглядають швидше, як невміла помста чи образа відторгнутих наречених і незмінно обертаються зустрічними судами про образу шляхетської честі¹. М.Піляжек зазначає, що шляхтичі, як і більшість простого населення, вірили у чаклунство, але включалися у процес виключно як переслідувачі відьом і чаклунів².

Підслідними у справах про чаклунство виявлялися представниці нижчих соціальних верств – знахарки, селянки, жебрачки. Як правило, їм ставилися обвинувачення в заподіянні шкоди (наприклад, псування неврожаю) третім особам. «Прикметами» чаклунства називалися традиційні для католицької традиції: польоти ночами – самотійно або обернувшись сорокою (для підтвердження залучалися показання свідків), незвичайна сила і так звані «мітки» - сліди на тілі, що нібито залишилися після зносин з Дияволом³. Спектр звинувачень був також обмежений. Це або бажання наслати хворобу, отруїти, розорити і т.п., або приворот. При цьому питання про відьомство найчастіше звучав у судах при розборі справ про двоєженство або в будь-яких інших варіантах «любовного трикутника». Шляхтичі завжди виступали як об'єкт – жертви. Сторона, що програла, звинувачувала суперників у застосуванні магії – зверненні до чаклунів та знахарів. Князь Андрій Курбський під час свого гучного шлюбборозлучного процесу з Оленою Гольшанській намагався звинуватити колишню благовірну в тому, що та за допомогою своєї служниці нібито наслала на Курбського чари, через що його і переслідували всілякі невдачі. Щоправда, під час самого процесу звинувачення в чаклунстві поступово трансформуються у спроби отруєння, а потім і зовсім знімаються з порядку денного⁴. Михайло Таруса намагався домогтися визнання його другого шлюбу недійсним, переконуючи суд, що

¹ Судебные процессы над ведьмами в Литве. Вильнюс. 1987. С.134 – 156.

² Pilaszek M. Procesy o czary w Polsce w wiekach XV-XVII XVIII. Kraków:UNIVERSITAS. 2008. P.126.

³ Антонович В.Б. Заклинания против чар // Этнографическое обозрение. М., 1900. №2. С.72 – 76.

⁴ Ерусалимский К.Ю. История одного развода // Соціум. Альманах соціальної історії. С.175.

одружився нібито в стані чаклунства, під час помутніння розуму. Як один із доказів своєї «неосудності» Таруса наводив аргумент, що його дружина вкрай неприваблива і взагалі не може викликати бажання одружитися в жодного нормального чоловіка¹. Такі звинувачення у відсутності фізичної привабливості, звучали в судах Великого князівства Литовського неодноразово². Це по суті є непрямим підтвердженням того, що сексуальність у суспільному уявленні була позитивною, а зовсім не негативною рисою.

Теза про неодмінний зв'язок магії та жіночого початку спростовує і той факт, що в збережених відомостях про найбільш відомі у Великому князівстві Литовському чарівників фігурують саме чаклуни – чоловіки. "Упири", "старці", "ведуні" проживали на околицях великих міст або у сільській місцевості, займалися лікуванням за допомогою примовлянь та зілля³. При цьому «клієнтами» відунів ставали як чоловіки, так і жінки, оскільки спектр послуг був надзвичайно широкий – від традиційних приворотів/відворотів до лікування «соромних» хвороб⁴.

На думку польських дослідників, ідея, що у гарній жінці можна за будь-якими зовнішніми ознаками розпізнати відьму, не стала популярною у суспільстві Великого князівства Литовського у зв'язку із спільною слабкістю інквізиційного трибуналу у Литві порівняно з іншими європейськими державами, наявністю православної віри, а потім і уніатської церкви як альтернативи католицизму⁵. У Великому князівстві Литовському не палали багаття Священної інквізиції, як це було в інших європейських державах. І хоча інквізитори відповідно до магдебурзького права отримали право проводити суди на руських територіях Великого князівства Литовського вже з XIV ст., насправді суворі покарання за чаклунство майже завжди замінювалися штрафом⁶. Масові спалювання «відьом» мали місце лише на

¹ Разбирательство по жалобе Ивана Богушевича Тарусы на Ивановое Захарьево и кгвалте имения // Акты Виленской комиссии. Т.17. С.155.

² Судебные процессы над ведьмами в Литве. С.134 –136.

³ Антонович В.Б. Заклинания против чар // Этнографическое обозрение. С.72 – 76.

⁴ Антонович В.Б. Колдовство. Документы – процессы – исследования. СПб., 1877. С.10 – 12.

⁵ Płaszczek M. Procesy o czary w Polsce w wiekach XV-XVII XVIII. P.386

⁶ Антонович В.Б. Колдовство. Документы – процессы – исследования. С. 6 – 7.

території безпосередньо Польщі вже в середині XVIII ст., і то достовірність масштабу цих процесів більшістю сучасних дослідників ставиться під сумнів¹.

Таким чином, сексуальність та природна привабливість, що входила до гендерної ідентичності литовських шляхтянок, була швидше позитивною рисою. Її значення в образі жінки змінювалося залежно від сімейного статусу: для незаміжніх дівчат фізична привабливість мала більше значення, ніж для жінок середнього віку, які вже скріпили себе узами шлюбу. Однак і для заміжніх шляхтянок краса стояла далеко не на останньому місці.

§2. Дівоча та жіноча честь як основа «символічного капіталу»

ШЛЯХТЯНОК

Поняття «честі» є найбільш ґендерно-поляризованою історико-культурною категорією, на чому неодноразово наголошували історики ґендера. «Чість» литовського шляхтича представляє собою складний набір соціально-орієнтованих якостей, які лише частково корелюють із фізіологією. Чість шляхтича публічна, багатогранна і відбиває численні соціальні ролі, властиві йому в суспільстві². При цьому інтимне життя шляхтича майже не зазнавало обговорення. Сексуальна поведінка чоловіка була предметом суто особистим, обговорення якого не допускалося в широкій громадськості. Водночас, аналогічна поведінка жінки завжди була публічною справою. Поняття дівочої та жіночої честі, тісно пов'язане із сексуальністю та фізіологією, при цьому не було інтимним³. Воно безпосередньо корелювалося з честю чоловіка – глави сім'ї, і з честю всього роду. Проте публічність, яка була незмінно присутньою у подібних справах, сприймалася вкрай болісно. Звідси й походила практика ганебних покарань

¹ Pilaszek M. Procesy o czary w Polsce w wiekach XV-XVII XVIII. P.112.

² Старченко Н.П. Чість як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.) // Український історичний журнал. С.25-26.

³ Старченко Н.П. Публічність як домінанта культурної традиції: Волинь 2 п.16 ст. // Mediaevalia Ucrainica. Т. 5. С.72 – 75

для жінок за злочини проти честі: вона була спрямована насамперед на показове приниження («виволання» як відновлення сімейної «честі»)¹.

Цнотливість дівчат та подружня вірність заміжніх жінок довгий час були основними складовими жіночої «честі». Про це свідчить суворість покарань за зґвалтування, жіночу зраду та інші злочини проти моральності. Також це підтверджують і статті, що карають за розпусний спосіб життя. Звідництво, розпуста, проституція чи просто небажання виходити заміж розцінювалися як дії, що ганьблять не тільки жіночу, а й сімейну честь².

Незайманість прямо не називається литовськими Статутами у числі неодмінних умов для укладання шлюбу, проте іноді прописується при складанні «змовних листів»³. Іноді батьки нареченої письмово запевняли сватів та нареченого у непорочності нареченої⁴. Звичай публічної демонстрації наступного дня після весілля так званого «пофарбування», простирадла з доказами фізичної непорочності нареченої, також вказує на важливість невинності для жіночої честі. Серед шляхетства вже на зламі XV-XVI ст. цей звичай замінюється на менш принизливу для жінок «обрадовань'є»: на ранок після весілля чоловік публічно дякував своїй дружині за вірність і подавав на знак вдячності невеликий подарунок, як правило, щось із коштовностей. При цьому, не дивлячись на уявну формальність, ця дія мала колосальне значення. Чоловік тим самим визнавав свою дружину "чесною", брав на себе відповідальність за її захист, зобов'язався поважати та берегти її. Подарунок був особистою власністю жінки, його не можна було вимагати повернути навіть за незгодного життя подружжя. Відсутність «обрадовань'я» не було юридичним обґрунтуванням для звернення до суду, не бралось до уваги під час розлучень, але, проте, брало участь у формуванні позитивного образу молодої дружини-господині⁵.

¹ Пушкарева Н.Л. Позорящие наказания для женщин в России XIX – XX вв. // Вина и позор в контексте становления современных европейских государств (XVI-XX вв.). СПб., 2011. С. 197.

² Статут 1588. Разд. XIV. Арт. 30.

³ Сліж Н.У. Шлюбні і пазашлюбні стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага. С. 52.

⁴ Там само. С. 54.

⁵ Старченко Н.П. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.) // Український історичний журнал. С. 27.

Литовське право містить низку статей, які дозволяють зробити висновок, що жіноча «честь» шляхтянок, на відміну від честі простолюдинок, була складнішим поняттям, що включало, крім фізичної непорочності до весілля та вірності у шлюбі, велику кількість різноманітних характеристик. Друга та третя редакції Статуту відносять образи жінок окремою статтею до розділу про привілеї та вольності шляхетства, тим самим зрівнюючи жіночу честь з особливою честю дворянина¹. З цього моменту на рівні законодавства визнається та захищається особливий статус жінки привілейованого стану. По-перше, шляхтянки виводяться з категорії підданих ганебним громадським покаранням. По-друге, під образою жіночої «честі», що сприймається як честь дочки, сестри, матері чи дружини шляхтича, тобто крізь призму положення щодо чоловіка, розуміється тепер набагато ширший спектр дій, ніж згвалтування і розпуста, або ж побої та лайка, як це було щодо шляхтичів – чоловіків. У якості образи незаміжніх фігурує свист услід дівчині, що проходила/проїжджала в колясці, «голі» (образливі) слова, гучний «непристойний» сміх у її присутності, поява п'яним та безліч інших дій². Так, наприклад, молоду наречену Януша Кобринського по дорозі з гостей покусали собаки, що належали пану Марковичу. Це було розцінено як образа честі панночки³. У серпні 1557 р. шляхтянка Аграфена Шембелева заявила на свою сусідку, Ганну Свірську та її синів за те, що вони «наїхали квалтом» на її маєток і побили її дочку Тетяну, завдавши шкоди її шляхетській честі⁴. Місяцем пізніше до того ж суду Гродненського повіту звертався шляхтич Станіслав Янович, чию доньку образила «лаяними словами» міщанка Олена Грибовська⁵. Звинувачення у чаклунстві так само розцінювалися як образа.

¹ Малиновский И.А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. С.106.

² Левицкий О.И. Очерки старинного быта Волыни и Украины. Вып. I. Пасквиль и суд. С.12

³ Заявление Януша Кобриньского о наускивании собаками, сентябрь 1540 // Акты, издаваемый Виленской комиссией. Т.17. С.151.

⁴ Заявление Аграфены Шембелевой о нанесении побоев ей самой, ее дочери и служанки, а также о захвате скота сыновьями Свирской. 17 августа 1557 // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С.252.

⁵ Заявление Станислава Яновича об оскорблении его жены и дочери бранными словами // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С.255.

За образу виплачувався штраф, розмір якого встановлювався у кожному окремому випадку. Штрафна сітка, яка встановлюється Статутами, визначала мінімальну суму. Наприклад, за прилюдну образу чесної дівчини чи жінки «вшетечницею» (повією) накладався штраф у 40 коп грошей, але сума могла змінюватись в залежності від знатності ображеної. Крім грошової компенсації, як правило, необхідно було урочисте покаяння кривдника в суді, про що робилася відповідна запис в актовій книзі. Оскільки зазіхання на честь жінки розцінювалося як злочин проти сім'ї, і, насамперед, проти її голови, то й позови подавалися від імені офіційних представників молодих шляхтянок: батьків, опікунів, у деяких випадках – нареченого. Незаміжні дівчата самі не брали участь у розглядах у справах про образу їх честі. Проте шляхтянки, які вже перебували у статусі дружини та матері, могли звернутися до суду самотійно та як представник власних доньок. Компенсації виплачували також представникам¹.

Соціальна честь шляхтянки розумілася як складова честі шляхтича – чоловіка. Це цілком співвідноситься із загальним духом Статуту, що розглядає жінку неодмінною частиною сім'ї на чолі із чоловіком. При цьому, незважаючи на явну патріархальність деяких статей литовського права, зрівняння шляхетської честі чоловіків та жінок було пов'язано із загальним розширенням дворянських прав і дедалі більшою демократизацією життя. У цьому виявилася складність усіх соціально-політичних змін, що проходили у Великому князівстві Литовському у XV-XVI ст. Зближення з Польщею, прагнення литовських шляхтичів стати врівень з польським шляхетством, численні запозичення як у політичному, так і у суспільному житті, призводили до того, що прогресивні нововведення часто нашарувалися на архаїчні традиційні порядки, не вступаючи з ними у протиріччя. Одним із прикладів подібної двоїстості є інститут опіки, який тривалий час існував у юридичній практиці Великого князівства Литовського, а згодом і – Речі

¹ Старченко Н.П. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.) // Український історичний журнал. С.29.

Посполитої. Покликаний захищати майнове та соціальне становище литовських шляхтянок у умовах їхньої часткової дієздатності, цей інститут в одних випадках ставав найпотужнішим механізмом тиску та маніпуляцій з боку родичів, а в інших – суттєво розширював права самих жінок, які так само стають опікунами¹.

§3. Інституціоналізація сексуальних відносин

Статут безпосередньо регулює сексуальні стосунки поза шлюбом з позицій кримінального права, а у шлюбі – побічно, в окремих випадках, коли справа стосувалася розлучення та майнових спорів. Ці статті базуються на патріархальних традиціях: секс, якщо він не має на меті продовження роду, є злочином². Зазначена поведінка трактується не в духовному, моральному сенсі, а цілком світськи, хоч і традиційно: злочини на сексуальному ґрунті є, перш за все, образою честі не тільки самої жінки, але й усього роду. Подібні злочини розцінюються як приватне явище, незважаючи на те, що в цілому кримінальна система Великого князівства Литовського до редакції 1588 р. вже приходить до розуміння суспільної значимості злочину³. У цих нормах яскравіше і довше, ніж в інших, зберігаються риси традиційного права з елементами «кровної помсти» як показові, «ганебні» покарання, як неодмінного доказу провини та матеріальною компенсацією, що виділяється із майна злочинця. Литовський дослідник А.Бумблаускас дуже вільно трактує подвійні штрафи за образу чи побої жінки, зазначені в литовському законі. На думку вченого, вони відображають «особливу турботу про жінку, як про найбільш беззахисну одиницю суспільства»⁴, що свідчить про передовий дух Статуту. Безумовно, багато норм Статуту 1529 року, що стосувалися політичного чи економічного устрою, були дуже прогресивними

¹ Там само. С.32.

² Бем С.Л. Линзы гендера. С.34 – 35.

³ Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях. С. 9.

⁴ Бумблаускас А. Первому Статуту – 480 лет // [Електрон. ресурс] URL: <http://delfi.lt/archive/article.php?id=20022499&categoryID=14677646&ndate=1231624800> (дата звернення – 29.10. 2024)

для XVI ст., проте навряд чи до них можна віднести положення, що регулювали питання статевих взаємин.

У рамках нашого дослідження ми торкнемося норм, що регулювали сексуальні відносини у контексті кримінального права, а саме – злочинів проти моральності та проти сімейного права¹. Саме ці статті найбільш наочно демонструють гендерну поляризацію, яка в даному випадку відображає не так ієрархічні зв'язки «чоловік – жінка», скільки різний зміст, що вкладається суспільством у поняття сексуальності залежно від біологічної статі об'єкта. Поняття «розпусти», що фігурує в Статутах, накладає обмеження на сексуальне життя поза шлюбом, але стосується поведінки винятково незаміжніх жінок. Кількість сексуальних контактів чоловіків не підлягало публічному обговоренню (тим більше – осуду) та не регламентувалося законом².

«Розпуста», або «блуд», трактується в литовських джерелах гранично широко: від безпосередньо "ремесла непотребства" (проституції) до так званого «життя в непотребстві»³. Дівчатам, які живуть «блудним життям», Статут визначає смертну кару у випадках, коли про «блуд» до суду доносили родичі та факт розпусти підтверджувався свідками⁴. У статтях Статуту 1588 р. немає прямої вказівки на грошову плату за інтимні послуги, проте можна припустити, що такі суворі покарання накладалися лише за проституцію та сутенерство. Обвинувальні вироки оперують відомостями саме про отримані коштів у якості доказу «блуда»⁵. Як покарання просто за секс поза шлюбом «кара горлом» не застосовувалася навіть по відношенню до простолюдинок, не кажучи вже про шляхту⁶.

Світська влада дистанціюється від безпосереднього регулювання особистих взаємин своїх підданих, проте залишає шляхтичам механізми

¹ Малиновский И.А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. С.106.

² Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского... С.61 – 62.

³ Андрулис В.И. Правовое регулирование семейных отношений. С.9

⁴ Статут 1588. Разд.XIV. Арт.30.

⁵ Сліж Н.У. Прастытуцыя ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI–XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. С. 115–116.

⁶ Сліж Н.У. Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага. С.82.

тиску на занадто велелюбних родичок. Справа в тому, що під «розпустою» литовське право розуміє не так сексуальні контакти поза шлюбом як такі, а скоріше відмову від основних гендерних ролей дружини та (згодом) матері (тобто небажання виходити заміж, «розгульний» спосіб життя і т.д.). Кримінальним злочином подібна поведінка у досліджуваний час вже не була, проте вона регулюється з допомогою майнового права. Наприклад, якщо дівчина неодноразово відмовляла нареченим та до 25 років не виходила заміж, її могли позбавити спадщини (відповідно до другої редакції Статуту)¹. Таким чином, Статут дозволяв шляхтичам зняти із себе відповідальність за дії доньки і ніби захищав сім'ю від можливої ганьби. При цьому дівчина не мала права оскаржити рішення батьків у суді чи вимагати через суд забезпечити її посагом.

Надмірна вибірковість шляхтянок у наречених також могла розцінюватися як непристойність, але не на рівні права. У своєму заповіті шляхтич Ян Левкович суворо наказував видати заміж двадцятитрирічну дочку, яка засиділася «в дівках», щоб уникнути вічної ганьби. При цьому він окремо зазначав, щоб та не сильно обирала, бо вже відмовила трьом нареченим².

Фізичну недоторканність дівчат та жінок Статут захищає в контексті захисту «честі» та передбачає найсуворіші покарання за посягання неї. Смертною карою карався шлюб «умичкою», інакше кажучи – насильницьке викрадення дівчини з метою подальшого подружнього співжиття, при цьому третина майна викрадача відходила сім'ї потерпілої³. Страти можна було уникнути, якщо сім'я дівчини погоджувалась видати її заміж за викрадача. Викрадення заміжньої жінки однозначно каралося смертною карою, а в разі, якщо жінка погоджувалась їхати добровільно, тобто збігала, стратити повинні були такої і її. Щоправда, питання щодо застосування смертного вироку в цьому випадку вирішував чоловік – за ним залишалося право

¹ Другий Статут 1566 р. Разд. XIV. Арт. 24.

² Сліж Н.У. Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага.. С.84.

³ Статут Великого княжества литовского 1588 г. Разд. XI. Арт. 13.

пробачити та помилувати дружину¹. Крім того, потерпілому (тобто обдуреному чоловікові) з маєтку викрадача виплачувалася подвійна вартість вивезеного/викраденого рухомого майна. При цьому, щоб довести факт викрадення, було достатньо хрестоцілювальної клятви в тому, що дівчину саме викрали, а не забрали за взаємною домовленістю².

За зґвалтування (кґвалтування) так само передбачалась смертна кара³. Процедура доказу зґвалтування була дещо складнішою. Сенс всіх присвячених цьому статей у всіх трьох редакціях однаковий: дівчина, зазнаючи насильницького порушення цнотливості, повинна була покликати на допомогу людей, що знаходяться поблизу, або ж (якщо на її крик ніхто не відгукнувся) відразу ж після того, що сталося, звернутися за допомогою, вказавши сліди зґвалтування. У разі доказу провини злочинець зазнав смертної кари. Втім, він міг уникнути суворої долі, одружившись з потерпілою дівчиною (якщо вона та її родичі не були проти). Логіка міркування тут цілком зрозуміла: раз дівчина в момент насильства не кричала, отже, не хотіла привернути увагу; а раз не хотіла привернути увагу, акт відбувався за взаємною згодою, і, отже, все звинувачення зі злочинця знімаються самі собою. Що характерно тут, так як і у статтях про мужоложество, дуже важливий момент захоплення злочинця на місці злочину або в максимально короткі терміни, але тільки при умови негайного надання слідів насильства. Це неодмінна умова «споличності», коли потрібно саме застати злочинця, є архаїчним відлунням давньоруського права, де момент викриття часто був важливіший за сам злочин. Звернення до суду після будь-якого часу вже не мав сили: суди відмовлялися розглядати такі заяви⁴.

¹ Статут Великого княжества литовского 1588 г. Разд. XIV. Арт. 29

² Сліж Н.У. Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага.. С.85.

³ Мальченко О.Е. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. 1997. №3– 4. С. 94 -95.

⁴ Пушкарева Н.Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX вв). М., 1997. С.137-138.

Іноді звинуваченнями у зґвалтуванні дівчата намагалися приховати сексуальні зв'язки, що мали місце до шлюбу, щоб уникнути осуду сім'ї і суспільством. Так, наприклад у ґвалтуванні пані Друзіанни Немирівни звинувачували міщанина Андрія Капусту. Ян Абергарт, представник панночки, подав у суд скаргу на Капусту, вказавши, що той обманом заманив Друзіанну до себе у дім, утримував кілька днів під замком, а потім «снасильничав». Однак під час допиту самої дівчини виявилося, що Друзіанна приїхала до міщанина з доброї волі, між ними відбулася розмова про майбутнє весілля, після чого за взаємною згодою стався сексуальний контакт. Однак наступного ранку Капуста передумав вінчатися, тоді Друзіанна і розповіла про те, що сталося братові, звинувативши майбутнього нареченого у зґвалтуванні. За результатами допиту та суду звинувачення з Капусти зняли, проте суд ухвалив одружитися на обманутій панночці¹.

Сексуальне життя подружжя у шлюбі регламентується литовським світським правом опосередковано. Злочинами проти сімейного права, що каралися смертною карою, вважалися зрада дружини та двоєженство. Однак складна процедура доказів, яка потрібна в першому випадку, і плутанина між різними формами шлюбу, ухваленими в Литовському князівстві на початку XVI ст. – у другому випадку, призвели до того, що у повсякденній юридичній практиці ці норми застосовувалися дуже рідко.

Для того, щоб жіноча зрада була визнана у суді, чоловік повинен був застати свою дружину з коханцем, оголосити про зраду навколишнім сусідам, а потім звернутися до міського суду, де за допомогою свідчень свідків (тих же самих сусідів) довести провину невірної дружини². Жінку і її коханця чекала «страта горлом». Якщо чоловік підозрював про невірність своєї благовірної, йому дозволялося стежити за дружиною, щоб викрити її, але ніякі непрямі докази чи просто підозри не могли служити доказом

¹ Вырок о зґвалтовае паннѣны Друзыяны Немировны от мещанина виленского Андрея Капусты. 22 ноября 1546 г. // Lietuvos Metrika. (1546 – 1548) 19 – oji Teismu bylų knyga. P.71 – 72.

² Статут Великого княжества Литовского 1588 г. Разд. XIV. Арт. 30.

провини. Так само, мабуть, до уваги не бралися свідчення сторонніх людей, які бачили підозрюваних разом.

Шляхтичі не поспішали застосовувати норму про кримінальну відповідальності за зраду, воліючи вирішувати питання менш радикально. Найчастіше як офіційна причина розлучення через зраду дружини в суді називалося щось нейтральне, наприклад, незгодне життя подружжя, часті сварки тощо. Н.В.Сліж пояснює це небажання шляхтичів звертатися до відповідної норми права не лише складністю доказів провини, а й прагненням уникнути ганьби, оскільки непристойна поведінка дружини кидала тінь і на самого чоловіка, ставлячи під сумнів його спроможність нормально виконувати подружні функції¹.

У той час як зрада дружини вважалася кримінальним злочином, зрада чоловіка тривалий час каралася лише церковною епітимією і лише у середині XVI ст. була включена до переліку офіційних приводів до розлучення «з вини чоловіка»². Різне покарання (і різний ступінь відповідальності) для чоловіків і жінок за одну і ту ж сексуальну поведінку може розглядатися як прояв гендерної поляризації правової системи. Наявність кількох статевих партнерів одночасно не просто було для жінки неприпустимим або ганебним, воно сприймалося, перш за все, як образа чоловіка. Водночас сексуальна активність чоловіка була швидше позитивною, ніж негативною характеристикою, тому наявність деяких контактів «на боці» не сприймалося суспільством настільки болісно³.

Ставлення до сексуальності в шляхетському середовищі не було однозначним, як не була однорідною і сама шляхта. І навіть гнівні промови Михалона Литвина, який звинувачував литовських жінок у зайвій розбещеності і бачив моральний ідеал у мовчазній покорі татарських дружин⁴ знаходили небагатьох, але все ж таки послідовників⁵. М.Литвин знайшов

¹ Сліж Н.У. Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага... С.50.

² Сліж Н.У. Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага... С.54.

³ Там само. С.56.

⁴ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. С.90.

⁵ Kuchowicz Z. Milosc staropolska. P.192.

нечисленних однодумців переважно серед дрібного литовського шляхетства, яке швидко перейняло зовнішній вигляд і манери польського дворянства, але ще не звиклого з його світоглядом і образом думок. Більше того, як і раніше, було поширене переконання, що спочатку жінки менш моральні, ніж чоловіки, і шлюб необхідний, щоб стримувати природну жіночу сексуальність у рамках дозволеного. Це переконання знаходило відображення як в урочистих панегіриках, так і в публіцистських трактатах XVI ст. При всьому¹ вищесказаному унікальність соціального досвіду Великого князівства Литовського (а потім – і Речі Посполитої) полягає в тому, що при збереження андроцентричних поглядів на жіночу природу, жіноча сексуальність була легітимізована, а самі жінки наділені свободами та привілеями нарівні з чоловіками. Терпиме, а часто заохочувальне, ставлення до жіночої «нескромності» свідчить про початок складання особливої шляхетської ментальності, вільної від багатьох гендерних установок, характерних для патріархальних суспільств раннього Нового часу.

¹ Сліж Н.У. Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага... С.56.

ВИСНОВКИ

В рамках нашого дослідження ми спробували вписати процес конструювання гендера у шляхетському суспільстві у загальний контекст складної доби раннього Нового часу. Аналіз основних сімейних ролей жінки через призми біологічного есенціалізму, андроцентризму та гендерної поляризації дозволив розширити уявлення про сімейний лад Великого князівства Литовського, а також уточнити поняття маскулінності та фемінності, характерні для шляхетського суспільства XV-XVI ст.

Наявність «лінз» гендера, крізь призму яких формується ставлення до жінки і чоловіка, як до об'єктів соціальних відносин у суспільстві Великого князівства Литовського безперечно, хоча б тому, що у XVI ст. воно ще зберігало ознаки патріархального устрою. Ці «лінзи» визначали місце жінки у правовій системі, поле її соціального досвіду, ступінь самостійності – залежності у системі координат «сім'я – суспільство» та ін.

Андроцентризм виражався в тому, що соціальна активність жінки була легітимована її сімейними ролями дружини та матері. Взаємодіючи із суспільством, шляхтянки практично ніколи не виходять за рамки цих сімейно – гендерних ролей. При зверненні до суду вони оперують інтересами сім'ї,

необхідністю піклуванні про дітей чи домашнього господарства, що співвідноситься з основними функціями жінки при патріархальному андроцентричному укладі. Намагаючись досягти бажаного, вони найчастіше звертаються до канонічного поняття «хорошої», «доброї» дружини, що були більшою мірою ідеалістичним, відірваним від реалій життя конструктом, але також підкреслювали цінність саме жіночого початку. Розширене розуміння функцій господині будинку та матері в конкретних історичних умовах призводить до великого залучення жінки до соціального життя Великого князівства Литовського, але частіше всього шляхтянки, як і раніше, залишаються об'єктом суспільних відносин.

Соціальна зрілість жінки наступала після народження дітей (у чоловіка – після одруження). Ця теза підтверджується законодавством, яке суттєво розширювало майнові права шляхтянок у разі материнства. Факт заміжжя часто вторинний: бездітні вдови не сильно відрізнялися за своїм становищем від жінок, які ніколи не були заміжніми і все життя змушені були провести «в опіці». Ступінь свободи в даному випадку носив елемент випадковості: він залежав від особистих якостей конкретної жінки та життєвих обставин. Вийти з-під «опіки» та стати повноправною власницею було можливо, але це було пов'язано з рядом труднощів. Становище матерів було набагато стабільніше. Воно було захищено Статутами, дарованими від чоловіка, та королівськими привілеями. Така жінка вільно розпоряджається майном, керує маєтком та всіма, хто у ньому проживає, несе службу тощо. Саме в цьому виявлявся погляд литовського законодавства на жінку, як на продовжувачку роду. Материнство не просто сприяло соціальній реалізації шляхтянки, воно по суті саме було цією реалізацією.

Дослідники вказують на елементи архаїки в Статутах, зокрема на членоушкодження як покарання, «божий суд», присягу як доказ невинності та ін. Особливо багато таких архаїчних елементів у розділах, що стосувалися кримінального та сімейного права. Тут, однак, слід зазначити, що правові відносини шляхти найчастіше регулювалися не лише Статутом, а й іменними

королівськими привілеями, заповітами та договорами між членами сім'ї, що суттєво «згладжувало» архаїчність деяких норм ганебних і тілесних покарань у XVI ст.

Привертає увагу те, що гендерна поляризація в суспільстві Великого князівства Литовського не було яскраво виражено і дуже скоро (вже на час створення другого Литовського Статуту) стає дедалі гендерніше нейтральним. Вона поширюється не лише на жінок, а й на неповнолітніх дітей будь-якої статі, при цьому шляхтянки самі можуть виступати в ролі опікунів.

Шляхетський «наїзд» («квалт» маєтків) здійснюється як шляхтичами, так і їх жінками. У суді гендер нападника та потерпілого, по всій видимості, не мав особливого значення. Суд розглядав справи про квалт у контексті взаємних претензій та нанесення шкоди шляхетській честі. Особливе значення тут має те, що у разі викрадення жінки – господині маєтку внаслідок такого квалту, до кривдника не застосовувалися норми Статуту про страту «горлом» за злочини проти моральності і подібне викрадення також розцінювалося як один із насильницьких способів вирішення шляхетської суперечки.

Литовське право досліджуваного періоду знає вже розлучення через незгодне життя подружжя; ступінь вини кожного з подружжя визначається церковним та світським судом, від якого залежить підсумкове рішення щодо майна. Нерідко шляхтичі вступають у юридичні суперечки з жінками, які діють з ними практично на рівних, з тією ж активністю та запопадливістю, що і чоловіки, і це сприймається суспільством як норма.

Поняття жіночої «честі», яке для всіх інших станів носило вельми конкретне фізіологічне значення, у випадку із шляхтянками стає більш багатограним та складним. Вже з другої редакції Статуту артикули, присвячені образі жіночої честі, переносяться в розділ «Про вільності шляхетські»; жінки, за шляхтичами – чоловіками, виводяться з категорії населення, схильної до ганебних покарань. Право вільно обирати чоловіка

(хоча і з деякими застереження) так само закріплюється в законі і ревно охороняється. Кількість судових справ, де жінки діють самотійно, не вдаючись до заступництва чоловіка, зростає пропорційно до зростання шляхетських привілеїв.

Для шляхти сім'я була одним із механізмів зміцнення станових зв'язків. Все більш складні розгалуження майнових та соціальних відносин між шляхтичами зміцнювали їх позиції. Дії в інтересах та в ім'я сім'ї були однією з головних цінностей. Розширені функції дружини та матері при цьому диктувалися реаліями часу, коли чоловік, зайнятий війною або службою, часто не міг повною мірою виконувати свої функції глави сім'ї та господаря. Від того й судові позови щодо вкраденого сіна чи навіть квалт за участю жінки розцінювалися не в категоріях маскулінності - фемінності, а в рамках турботи про власне господарство та дітей. Гендерна ідентичність при цьому була лише однією (і далеко не головною) з самоідентифікаційних характеристик. Приналежність до роду, отже і до шляхетської корпорації, визначала ступінь побутової свободи жінки. Немалу роль у цьому відіграла і позиція державної влади, оскільки гендер, як соціальна категорія, опинявся в залежності від загального вектору соціально-політичного розвитку.

На формування гендера у суспільстві Великого князівства Литовського впливало безліч глобальних факторів, химерне поєднання яких і призвело до тієї горезвісної «небувалої» свободи литовських шляхтянок. Одним із них, найбільш очевидним є християнська релігія, що сформувала моральні уявлення про «хорошу» і «погану» дружину. Частина дослідників (переважно вітчизняних) бачить причину жіночої «вільності» саме в орієнтованості на католицьку Польщу, з якої шляхтичі, хай і із запізненням, переймали деякі цінності та звичаї Західної Європи, включаючи риси куртуазної культури. Релігійна складова, мабуть, так і не стала (та й не могла стати) домінуючою компонентою гендера. Набагато більше значення відігравало походження, тобто приналежність до шляхетського стану. Постійне розширення політичних та соціальних прав і свобод шляхти призвело до формування

особливого типу ментальності, заснованої на впевненості у власній винятковості та всевладдя.

Унікальність, що склалася до кінця XVI ст. шляхетської ментальності полягає у надзвичайній вибірковості свідомості. Шляхта засвоювала лише ті норми та догми, які відповідали їй (часто миттєвим) потребам та інтересам. Шляхта була дуже неоднорідною: верхівка стану тяжіла до польських панів, тоді як низи довгий час залишалися близькими до міщанства, і багато елементів станової культури часто мали чисто зовнішнє значення, втрачаючи початковий сенс. Шляхтичі Волині відрізнялися більшою експресивністю в судових позовах і були схильні судитися навіть з приводу незначних подій, тоді як аристократи Вільно часто воліли «не виносити сміття з хати». Це пояснюється насамперед різницею в економічному становищі шляхтичів, але й різними механізмами засвоєння нових елементів культури. Однак як би там не було, князівська (а потім і королівська) влада, рухаючись шляхом формування станово-аристократичної державності, всіляко підтримувала та зміцнювала ідею винятковості та обраності шляхти.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Lietuvos Metrika. Knyga Nr.15. (1528 – 1538). Uzrasumu knyga 15. Parengė A.Dubonis. Vilnius: Zaras. 2002. 448 p.
2. Акты по имению Войчово и принадлежащим к нему деревням и земельным участкам // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.17. С.255.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1. Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494-1506 гг. Шестая книга записей Литовской метрики. М.; СПб., 2012. 664 с.
4. Вписание до книге тестаменту п.Троцкого, старосты жомойтского, пана Петра Станиславовича и подтверждение того тестаменту // Lietuvos Metrika. (1528 – 1538) Knyga Nr.15. Р. 243 – 246.
5. Выписки из Литовского Статута, Volumina Legum, сборника литовских законов с переводом их на русский язык. СПб., 1896. 120 с.

6. Вырок о зкгвалтовае паннъны Друзьяны Немировны от мещанина виленского Андрея Капусты. 22 ноября 1546 г. // Lietuvos Metrika. (1546 – 1548) 19 – oji Teismu byla knyga. P.71 – 72.
7. Вырок пани Павловой Сологубовой зъ Яном Зелепугою о кгвалтовное наеханье на двор ее Ершовъский и о збитье самое. 26 июня 1546 г. // Lietuvos Metrika. (1546 – 1548) 19 – oji Teismu byla knyga. P.26 – 27.
8. Вырок Юрию Николаевичу Радивилловичу з невесткою его, его пани Яновою Миколаевича, пани Анною в опеку детеи и местности небожчика брата его, пана Яна Миколаевича. 1529 г. // Lietuvos Metrika. (1528 – 1538) Knyga Nr.15. P.109 – 110.
9. Донесение вознаго о заявлении Владимирского епископа Феодосия Лазовского, что он не разводил Василия Загоровского с первой его женою, княжною Збаражской, и не давал благословения на брак со второю – княжною Чарторыйской. 22 апреля 1581 // Акты Юго-Западной России. Ч.8.Т.3. С.33-337.
- 10.Донесение вознаго о том, как производилось в духовном суде дело по жалобе дочери Василия Загоровского Анны на княжну Чарторыйскую о незаконном присвоении ею титула и прав жены Загоровского. 9 ноября 1583. // Акты Юго-Западной России. Т.8. С.339.
- 11.Жалоба Левона Стасевича Зубковича на своего отца, который выгонял его с женой из дома и не давал наследства.1538 г. // Акты, издаваемые Виленской Комиссией. Т. 21. С.64.
- 12.Жалование княгини Юрьевой Юрьевича Олельковича Катерины с Тенчины княгини Слуцкой имений и пожертвований, 1579 г. // Акты, относящиеся к истории Западной России. Т.3. С.244.
- 13.Жалованная грамота Казимира Литовскому, Русскому и Жмудьскому духовенству, дворянству, рыцарям, шляхте, боярам и

местичам (о сравнении их в правах с поляками) 2 мая 1457. // Акты, относящиеся к истории Западной России. Т.1. (1340 – 1506). С.77.

14. Жалованная грамота Раисе Войновой о предоставлении в пожизненное пользование православного девичьего монастыря св. Варвары, с отчинами, угодьями и доходами, 10 марта 1580 г. // Акты, относящиеся к истории Западной России. Т.3. С.335.
15. Записанье от княгини Володковое Горское Доминистры зятю ее пану Льву роскому и жоне его, сестричне своей Александре трете части всех именей отчизных, от небощика малжонка ее записанных вечно. 9 февраля 1547 г. // Lietuvos Metrika. (1546 – 1548) 19 – oji Teismu byla knyga. P.81 – 82.
16. Запись о нанесении оскорбления словом пани Колединой, урожденной Войтехович // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.17. С.205.
17. Заявление жены Богуша Тарусы на заявление пана Матвея об отнятии людей из имения, 1556 / Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С. 200-201.
18. Заявление Ивана и Григория Тарусы и мачехи их Анны о готовности их подчиниться решению третейского суда по спору их о владении имением. // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.17. С.305
19. Заявление о захвате сенокоса людьми Ивановой Миленской, 1540 г. // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.17. С.145.
20. Заявление об отказе Демьяна Оленича принять к себе в дом свою жену, январь 1558 г. // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С. 287.
21. Заявление пана Адама Войковича о наезде на его имение жены Ивана Красненского // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С.147.

- 22.Заявление пана Матвея Ступки об отнятии у него женою Богуша Тарусы людей из имения, 1555 // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С.73.
- 23.Заявление пани Аграфены Шембелевой о нанесении побоев ей самой, ее дочери и служанки, а также о захвате скота сыновьями Свирской. 17 августа 1557 //Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С.252.
- 24.Заявление Станислава Яновича об оскорблении его жены и дочери бранными словами // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С.255.
- 25.Заявление Януша Кобриньского о наускивании собаками, сентябрь 1540 // Акты, издаваемый Виленской комиссией. Т.17. С.151.
- 26.Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. М., 1994. 324 с.
27. Литовская метрика. Отд. I. Ч. III. Книги Публичных дел: перепись войска литовского. Пг., 1915. 697 с.
- 28.Литовская метрика. Отд. I-II. Ч.III: Книги публичных дел. Т.1. Юрьев, 1914. 542 с.
- 29.Литовский статут 1529 года. Статут великого князьства Литовского 1566 г. М. 1853. 240 с.
- 30.Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. К., 2005. 600 с.;
- 31.Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві). К., 2014. 154 с.
- 32.Литовська Метрика. Книга № 235. (1547–1549): 20-та Книга судових справ. К., 2019, 75 с.
- 33.Метрыка Вялікаго княства Литоускаго. Кніга записау 30. (1480 - 1546). Кніга записау 30. Мн., 2008. 386 с.

- 34.Мировая между Анной Якубовной и Павлом Мартиновичем по спору о земле. Сентябрь 1555 // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С. 63 – 64.
- 35.Окружная королевская грамота о воспрещении женскому полу беззаконствовать и вступать в сожитие с жидами, турками и татарами, 7 декабря 1548. // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т.3. С.19-23.
- 36.Ответ великого князя Сигизмунда на посольство от панов рады и всего рыцарства Великого княжества Литовского через пана Станислава Орвида и пана Миколая Юньдила с полевого сейма в Новгородке. 1 ноября 1538. // Литовская метрика. Отд. I-II. Ч.III:Книги публичных дел. С.19 – 20.
- 37.Постановления, сделанные в заключение Виленского сейма. 3. Установление, обязательное к исполнению требований при выдаче замуж девиц, оставшихся сиротами после смерти отцов, 1551. // Литовская метрика. Отд. I – II. Ч.III: Кн. Публичных дел. Т.1. С.220 – 229.
- 38.Почты панней вдов их милости // Литовская метрика. Отд. I. Ч. III: Кн. Публичных дел. С. 220-409.
- 39.Предъявление суду Анной Тарусиной записей ея мужа на подаренную ей часть его имения. 5 января 1558. // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т. 21. С. 272.
- 40.Разбирательство по делу Адама Жуковича, который нанес оскорбление словом пану Яцько Мисхееву, о чем заявила жена Яцьковая Алена. Февраль 1557 // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т.21. С.16-17.

41. Разбирательство по жалобе Ивана Богушевича Тарусы на Ивановое Захарьево и кгвалте имения // Акты Виленской комиссии. Т.17. С.155.
42. Решение о споре между боярами Якубом Кудачевским и Августинном Снарским из-за части земли // Акты Юго-Западной России. Ч.8.Т.3. С.63.
43. Решение об удалении из дома Антона Ходоровича его невестки Ульки Федьковны с ребенком // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т. 17. С.405 – 406.
44. Решение по спору о наследстве между Катериной Матеевой и Доротой Мартиновой с женой их брата Полонею Яновой, 17 мая 1555 г. // Акты, издаваемые Виленской комиссией. Т. 21. С.6 – 7.
45. Справа крайчому п. Юрию Ходкевичу и малжонке его княжне Софии Слуцкой с кн.Юрием и кн.Семеном Слуцкими, братею ею, о невыданне ей посагу, водле реестру отца их ей назначоного. 1 марта 1558 г. // Lietuvos Metrika (1555 – 1558) 37-oji Teismu bulu knyga. P.113 – 114.
46. Статут Великого князьства Литовского 1588 года. М., 1853., 380 с.
47. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Одеса, 2002. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 р. 464 с.
48. Судебный лист по делу об отказе Юражиной выдать замуж за князя Богдана Пузыну дочь свою Федку, уже «змолвленную» и «зарученную» с ним, 11 января 1536 г // Акты Юго-Западной России. Ч.8. Т.3. С.53.
49. Удостоверение, выданное бывшим игуменом Кириллом Ласковским, в том, что он повенчал княжну Катерину Чарторыйскую с Василием Загоровским, имея основание считать правильным развод его с первой женою, княжною Марушею

- Збаражской. 26 января 1584. // Акты Юго-Западной России. Т.18. С.344.
50. Устав князя Ярослава Владимировича о церковных судах // Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв. М: Наука, 1976. С.87-98.
51. Андриулс В.И. Правовое регулирование семейных отношений по Литовскому Статуту 1588г.: автореф. дисс. ...канд. юрид наук (12.00.01). Вильнюс, 1975. 34 с.
52. Антонович В.Б. Заклинания против чар // Этнографическое обозрение. М., 1890. № 2. Кн. V. С. 72 - 76.
53. Антонович В.Б. Исторические деятели Юго-западной России в биографиях и портретах. Киев, Вып 1, 1883. 138 с.
54. Антонович В.Б. Колдовство. Документы – процессы – исследования. СПб., 1877. 340 с.
55. Антонович В.Б. Монографии по истории западной и юго-западной России. Т.1. Киев, 1885. 351 с.
56. Беднов А.В. Православная церковь в Польше и Литве. Мн: Л., 2002. 432 с.
57. Бем С.Л. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. М., 2004. 336 с.
58. Борисенок С.И. Списки Литовського Статуту 1529 р. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. VI. Київ, 1929. С.36 – 109.
59. Бумблаускас А. Первому Статуту – 480 лет // [Електрон. ресурс] [URL:http://delfi.lt/archive/article.php?id=20022499&categoryID=14677646&ndate=1231624800](http://delfi.lt/archive/article.php?id=20022499&categoryID=14677646&ndate=1231624800) (дата звернення – 29.10. 2024)
60. Бурдые П. Практический смысл. СПб., М., 2001. 450 с.

- 61.Валиконите И.М. Выкуп за женщину по Литовскому Статуту // Третий Литовский Статут 1588 года. Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статутаю. Вильнюс, 1989. С. 85-95.
- 62.Валиконите И.М. Социально-экономическое и правовое положение женщины в ВКЛ (с конца XV в. до первой половины XVI в.) и его отражение в I Литовском Статуте: автореф. дис....канд. исторических наук (07.00.02). Вильнюс, 1978. 26 с.
- 63.Владимирский-Буданов М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. СПб., 1868. 312 с.
- 64.Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки истории Литовско-русского права. Вып.2: Черты семейного права. Киев. 1889. 59 с.
- 65.Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. VALTRUS, 2005. 613 с.
- 66.Гурбик А. Правова культура на українських землях у складі Польської держави (XIV–XVIII ст.) // Польська культура в житті України. Історія. Сьогодення: матеріали II Міжнар. наук. конф. Київ, 6-9 листопада 1997 р. Київ, 2000. С. 82-96.
- 67.Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского: Очерки истории общины, сословий, государственности (до начала XVI в.). М., 2013. 240 с.
- 68.Дворниченко А. Ю. Уголовное право западнорусских земель и Судебник 1497 г. // Судебник Ивана III. Становление самодержавного государства на Руси. СПб., 2004. С. 120 – 136.
- 69.Дворниченко А.Ю. Некоторые проблемы истории западнорусской церкви и древнерусские традиции // Государство и общество. Вып.2. Ижевск, 1999. С.7 – 9.
- 70.Дмитриев М.В Польская шляхта в XVI – XVIII в. // Европейское дворянство XVI – XVII вв: границы сословия. М., 1997. С. 205 – 206.

- 71.Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. Т. 1. 820 с.
- 72.Долгов В.В. «Зло есть женская прелесть» (сексуальная жизнь древних руссов XI-XIII вв. и их отношение к женщине // Женская и гендерная история, 2003. С.240-250.
- 73.Ерусалимский К.Ю. Гендерная асимметрия в средневековой Волини: (по поводу исследований Н. Старченко) // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. М., 2007. № 13. С. 261–275.
- 74.Ерусалимский К.Ю. История одного развода // Социум. Альманах социальной истории. Вып.3. К., 2003. С.149 – 176.
- 75.Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социальное конструирование гендера: феминистская теория // Open Women Line. 2002. С.155 – 177.
- 76.Земон Дэвис Н., Фарж А. Горизонты повседневной жизни // История женщин на Западе. В 5 т. Т.III: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. СПб., 2008. С.21 – 26.
- 77.Киммел М. Гендерное общество. М., 2006. 464 с.
- 78.Кись О.А. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история. Ежегодник. Женская и гендерная история. М., СПб. С.155 – 172.
- 79.Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. №2, 2012. С. 159-172.
- 80.Коялович М.О. Люблинская уния или последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 году. СПб., 1863. 87 с.
- 81.Лазутка С.И., Валиконите И.М. Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного

- сословия по I Литовскому Статуту // Научные труды Вузов Литовской ССР. История. XVI (2). Вильнюс, 1976. С.74 – 102.
82. Лаппо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI в. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911. 192 с.
83. Лаппо И.И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI в. СПб., 1897. 39 с.
84. Лаппо И.И. К вопросу об утверждении Статута 1588 года. Пг., 1914. 43 с.
85. Левицкий О.И. Анна-Алоиза, княжна Острожская. К., 1883. 45 с.
86. Левицкий О.И. Ганна Монтовт. Историко-бытовой очерк из жизни волынского дворянства в XVI веке. К., 1888. 69 с.
87. Левицкий О.И. Из истории брачного права и семейного быта в ЮгоЗападной Руси в XVI и XVII вв. // ЧИОНЛ. Кн.18. Вып. III-IV. С.68 – 71.
88. Левицкий О.И. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII вв. // Киевская Старина. 1900. №1. С.1 – 15.
89. Левицкий О.И. Очерки старинного быта Волыни и Украины. Вып. I. Пасквиль и суд. Киев, 1889. 32 с.
90. Левицкий О.И. Очерки старинного быта Волыни и Украины. Вып. II – III. Матери-преступницы. Превелебный сват. Киев, 1891. 32 с.
91. Левицкий О.И. Про шлюб на Руси-Украине в XVI-XVII столетью // Зоря. 1885. №13. С. 1 – 18.
92. Левицкий О.И. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVII – XVIII в. К., 1909. 120 с.
93. Левицкий О.И. Южнорусская женщина в XVI-XVII вв. // Иллюстрированный сборник Киевского литературно-артистического общества. К., 1900. С.108 – 122.

94. Леонтович Ф.И. Источники русско-литовского права. Общий обзор источников. Договоры. Земские и областные привилеи. Варшава. 1894. 72 с.
95. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. СПб., 1894. 393 с.
96. Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. К., 1865. 92 с.
97. Лукшайте И. Об обычае двойного выкупа за женщину по литовскому праву // Советская этнография. 1968. №2. с.114 – 120.
98. Любавский М.К. Областное деление и местное самоуправление в Литовско-Русском государстве до Люблинской унии включительно. М., 1893. 984 с.
99. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. СПб., 2004. 312 с.
100. Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев, 1894. 185 с.
101. Максимейко Н.А. Русская Правда и литовско-русское право. Киев, 1904. 14 с.
102. Максимейко Н.А.. Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев, 1894. 185 с.
103. Малиновский И.А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Киев, 1894. 171 с.
104. Мальченко О.Е. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. 1997. №. 3– 4. С. 94–113.
105. Мегем М.Е., Вакар М. Дореволюционная и советская историография средневековой Литвы в трудах современных

- российских историков // Балтийский регион. 2014. № 4 (22). С. 126 – 136.
106. Мельниченко В. М. Історична географія України литовсько-польської доби (XIV– перша половина XVII ст.) // Історична географія України. навчальний посібник для студентів. Черкаси, 2012. С. 75-86.
 107. Мэтьюс-Грико С.Ф. Тело, внешность и сексуальность // История женщин на Западе. В 5 т. Т.III: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. СПб., 2008. С.59 – 98.
 108. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. М., 1959. 531 с.
 109. Пелипенко Т.И. Гендерная экспертиза источников по литовскому праву XVI в. на примере Литовского Статута в его трех редакциях // Вспомогательные исторические дисциплины, источниковедение, методология истории в системе гуманитарного знания: материалы XX международной конференции. М., 2008. С.512 – 515.
 110. Пелипенко Т.И. Колдовство в светской судебной практике Великого княжества Литовского в середине XVI века // Вестник Брянского государственного Университета. №2, 2019. С.60-79.
 111. Пелипенко Т.И. Опека и ограничение имущественных прав шляхтянок в Великом княжестве Литовском в середине XVI в. // Вестник СПбГУ. Серия 2. История. Вып. 3, 2015. С.4 – 11.
 112. Пелипенко Т.И. Положение шляхтянок в обществе Великого княжества Литовского в раннее Новое время // Вестник СПбГУ. Серия 2. История. Вып.4., 2012. С.152 – 158.
 113. Пичета В. И. Земельное право в Статутах 1529 и 1566 г. // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. : (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). М., 1961. С. 473-486.

114. Пташицкий С.Л. К вопросу об изданиях и комментариях Литовского Статута. СПб., 1893. 78 с.
115. Пушкарёва Н. Л. Женщины России и Европы на пороге нового времени. М., 1996. 285 с.
116. Пушкарёва Н.Л. «Слез ее ради» (Опыт микроанализа эмоциональных отношений семьи «новых русских» XVI столетия) // Социальная история. Ежегодник. М., 2000. С. 268-284.
117. Пушкарёва Н.Л. Гендерная проблематика в исторических науках // Введение в гендерные исследования. Ч.1. С. 291-300.
118. Пушкарёва Н.Л. Гендерная теория и историческое знание. СПб., 2007. 496 с.
119. Пушкарёва Н.Л. Женщина Древней Руси (X – XV вв.). М., 1985. 286 с.
120. Пушкарёва Н.Л. Позорящие наказания для женщин в России XIX – XX вв. // Вина и позор в контексте становления современных европейских государств (XVI-XX вв.). СПб., 2011. С. 190-211.
121. Пушкарёва Н.Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX вв). М., 1997. 458 с.
122. Пушкарёва Н. Жіночі та чоловічі уста у церковному та світському дискурсах доіндустріальної Росії X - початку XIX ст. / Наталія Пушкарёва; пер. з рос. О. Кісь // Етнографія статевого життя і тілесності. Київ, 2013. С. 149-172.
123. Репина Л. «Женская история»: проблемы теории и метода // Средние века, 1994. Вып. 57. С. 103-109.
124. Репина Л. Гендерная история: проблемы и методы исследования // Новая и новейшая история, 1997. № 6. С. 41-58.
125. Салман Ж.-М. Ведьмы. // История женщин на западе. Т.3. Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. М., 2008. С.461-480.

126. Скот Дж. Гендер – полезная категории исторического анализа // Введение в гендерные исследования. Часть II. Хрестоматия. Харьков, 2001. С.151.
127. Спасович В.Д. Об отношениях супругов по имуществу по древнепольскому праву. Рассуждение, представленное на юридический факультет Санкт-Петербургского Императорского Ун.-та. СПб., 1857. 82 с.
128. Старостина И.П. Судебник Казимира 1468 // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988-1989. М., 1991. С.170 – 334.
129. Старченко Н. П. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI - XVII століття). Київ: Laugus, 2014. 508 с.
130. Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції: Волинь 2 пол. 16 ст. // Mediaevalia Ucrainica, 1998 р. Т. 5. С. 68 – 81.
131. Старченко Н. Справи про згвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – перша половина XVII ст.)// Соціум. 2015. Вип. 11-12. С. 104-134.
132. Старченко Н.П. Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації. К., 2020. 615 с.
133. Старченко Н.П. Наїзди та грабежі в шляхетському соціумі Волині (1566 р. – початок XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 12–13. К., 2013. С.242-269.
134. Старченко Н.П. Публічність як домінанта культурної традиції: Волинь 2 п.16 ст. // Mediaevalia Ucrainica, т. 5. Київ: Akademia , 1998. С. 68 – 81.

135. Старченко Н.П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI - початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 225 с.
136. Старченко Н.П. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.) // Український історичний журнал. 2012, Вип.6. С.25-39.
137. Старченко Н.П. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI - XVII століття). Київ: Laurus, 2014. 512 с.
138. Старченко Н.П. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). «Каждая вдова ест себе панєю, и ничиих владзі не подлегла», або правова дієздатність вдови // Київська старовина. К., 2001. №.1. С. 42 – 63.
139. Судебные процессы над ведьмами в Литве. Вильнюс. 1987. 380 с.
140. Тананаева Л.И. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. М., 1979. 301 с.
141. Филюшкин А.И. Изучение Великого княжества Литовского и Речи Посполитой в российской историографии 1990-х гг: проблемы, тенденции и перспективы. // Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння у 1991 – 2003 гг. Мінск, 2006. С. 8 – 15.
142. Филюшкин А.И. Князь Курбский. М., 2008. 302 с.
143. Цатурова М.К. Три века русского развода (XVI – XVIII вв). М., 2011. 288 с.
144. Яговец В.В. Статус женщины в древнерусском обществе (историографический и методологический аспекты) // Вестник СПбГУ, Серия 2, Вып. 4., 2009. С.144 – 151.
145. Яковенко Н.М. «Чоловік добрий» і «чоловік злий»: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI - середини XVII

- ст. // *MEDIAEVALIA UCRAINICA: ментальність та історія ідей*. К., 1992. Т. I. С. 47-91.
146. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993. 314 с.
147. Bogucka M. Women in Early Modern Polish Society, Against the European Background // *Early Modern Women*, 2006. P.121-165.
148. Flandrin J.-L. Families in former times: kinship, household and sexuality. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1979. P.156 –157.
149. Kelley-Gadol J. Did women have a Renaissance // *Women, history and theory: the essays of Joan Kelley*. Chicago: University of Chicago press, 1984. P.19 – 50.
150. Kuchowicz Z. Miłosc staropolska. Łódź : Wydaw. Łódzkie, 1982. 595 s.
151. Kuchowicz Z. Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI-XVIII wieku. Lodz: Wydawnictwo Łódzkie, 1972. 460 s.
152. Pilaszek M. Procesy o czary w Polsce w wiekach XV-XVII XVIII. Kraków:UNIVERSITAS. 2008. 501 p.
153. Pociecha W. Krolowa Bona (1494 – 1557). Czasy i luadzie odrodzenia. Poznan: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, 1949. 322 p.
154. Sarcevicene J. Idealusis moters modelis XVI a. II P. – XVII a. I P. Progeineje literaturoje Lietuvos Didziojoje Kunigaikstysteje. Vilnius: Versus aureus, 2000. 276 p.
155. Valikonyte I. Nasles vainikine Lietuvos Didziojoje Kunigaikstysteje XVI a.: norma ir realybe // 1566 metu Antrasis Lietuvos Statutas. Respublikines mokslines konferencijos, skirtos Antrojo Lietuvos Statuto 425-osioms metinems pazymety, medziaga. Vilnius, 1993. p.82 – 90.

156. Дзербіна Г. Права і сям'я у Беларусі эпохі Ренесансу. Мінск, 1997. 348 с.
157. Сліж Н.У. Тэрміналогія па гісторыі сям'і Вялікага княства Літоўскага у XVI – XVIII стст // Гістарычны альманах, 2003. Т.9. С.49 – 63.
158. Сліж Н.У. Гендэрная ідэнтыфікацыя шляхціча або што такое быць сапраўдным мужчынай у ВКЛ у XVI – XVII ст. // Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага княства Літоўскага: матэрыялы 198 міжнар. навук. Канф. Гродна, 23 – 25 крас. 2004., 2007. С.135 – 142.
159. Сліж Н.У. Жанчына у шляхецкай сям'іу XVI – XVII стагоддзях // Женщины в истории: возможность быть увиденными. Мінськ, 2001. С. 270 – 277.
160. Сліж Н.У. Сексуальнае жыццё шляхты Вялікага княства Літоўскага у XVI – XVIII ст. // Terra Alba. Homo venerus: сексуальная прастора беларускай культуры. Т.2. 2001. С. 138 – 167.
161. Сліж Н.У. Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў XVI-XVII ст. Смаленск, 2015. 672 с

РЕЗЮМЕ

Робота присвячена дослідженню жіноцтва Великого князівства Литовського XV–XVI ст. Завдяки залученню широкого кола джерел та ґрунтовної історіографічної бази проаналізовано економічне та правове становище шляхтянок Великого князівства Литовського, а також стратегії їх поведінки, діяльність та бездіяльність у побутовій та політичній сфері, типові життєві сценарії та відхилення від них.

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що жінки привілейованого стану взаємодіяли з «зовнішнім» світом у рамках традиційних сімейних ролей – дочки / дружини / матері. Велика варіативність доступних шляхтянкам соціальних практик, від представлення інтересів дітей у суді до меценатства, пов'язана з реаліями військово-служилої держави: тривалою відсутністю чоловіків та перерозподілом деяких функцій між главою сім'ї та його дружиною. Ідеологічний конструкт «ідеальної» дружини, що базується на новозавітному образі співчутливої та слабкої жінки, є дуже популярним у досліджуваний період і активно використовується жінками для формування суспільної думки. Литовське законодавство, яке регулювало шляхетські права та обов'язки, поступово розвивається у бік гендерної нейтральності, що ускладнюється у процесі формування шляхетського стану та зростання його привілеїв.

SUMMARY

The work is dedicated to the investigation of the marriage of the Grand Duchy of Lithuania in the 20th–20th centuries. Having obtained a wide range of sources and ground historiographical base, the economic and legal status of the gentry of the Grand Duchy of Lithuania, as well as the strategies of their behavior, activities and inactivity in the everyday and political sphere, typical life scenarios and recovery from them.

The results of the investigation revealed that the wives of the privileged state interacted with the “external” world within the framework of traditional family roles - daughter / friend / mother. The great variability of social practices available to gentry women, from representing the interests of children in court to philanthropy, is associated with the realities of the military-service state: the high number of people and the regeneration various functions between the head of the family and his squad. The ideological construct of the “ideal” friendship, which is based on the New Testament image of a sensitive and weak woman, is already popular during the investigation period and is actively victorious by women for the formation of a marriage thoughts. Lithuanian legislation, which regulated the gentry's rights and obligations, is gradually developing towards gender neutrality, which is becoming more complex in the process of the formation of the gentry's state and the growth of its privileges.